

Фрам, білий ведмідь

Чезар Петреску

Прощальна вистава цирку Струцького взимку 1924 року

Тигри м'якою нечутною ступою виходили на арену, дружно переставляючи на піску оксамитові лапи. Жоден не повів жовтими, ніби скляними очима.

З того боку загаття, затамувавши подих, боязко й нетерпляче розглядала їх численна публіка.

Та для бенгальських тигрів глядачів не існувало. Вони не варті були навіть їхнього погляду.

Тигри визнавали єдину людську істоту: жінку посеред арени, вбрану в сукню із золотою лускою та блискучими камінчиками.

Погляд у неї був такий самий гострий, як і в тигрів. Та зелені очі її були владні й нещадні, тим часом як в очах у звірів світилась цілковита покора.

Їхні погляди час од часу зустрічалися. Цього було досить, аби порозумітись.

Жінка пронизувала поглядом звірів, і ті спускали очі додолу. В простягненій руці погойдувався батіг із шовковою китичкою. Кінчик батога показував кожному тигрові його місце:

— Ти станеш тут!.. Ти з цього боку... Ти з того!..

Кожен тигр покійно, пружно підходив до свого місця, похитуючи довгим, важким хвостом.

Обабіч них лежало по шість величезних дерев'яних куль.

Перший тигр обмацав лапою кулю. Потім легко й спритно вистрибнув на неї, як кішка на стовпець воріт. Ждучи інших, тигр позіхнув: ворухнув колючими вусами, показав піднебіння і вишкірив ікла.

Серця в глядачів стрепенулися. Всі були нажахані, бо знали, що за одну мить ці гострі міцні зуби, лапи з 'залізними кігтями могли роздерти, як горобеня, жінку в сукні з золотою лускою та блискучими камінчиками.

Та міс Елліан — так її звали — всміхалася. Всміхалася, ніби так і треба.

Серед хижаків вона була сама. Без ніякої зброї. Хіба що мала батога із шовковою китичкою та ще свій погляд.

Тільки завдяки її батогові й поглядіві дванадцять бенгальських тигрів ставали лагідними й слухняними кішками.

— Вся сила приборкувачки — в очах! — мовив старий пан, що сидів з онукою просто перед кліткою. — Хай би вона послабила погляд хоч на мить, хай би тигри відчули, що дресирувальниця загавилася чи її пойняв страх, тоді всі кинулися б і...

— Мені страшно! Не розказуй такого... Я боюся! — прошепотіла дівчинка, тулячись до; дідової руки.

— Ш-ш-ш! Тихо...

Всі припинили.

Кучерява, руська дівчинка в білій сукенці щільніше притулилася до дідуса. Він чув, як б'ється її серце.

Дванадцять бенгальських тигрів, умостившись на дерев'яних кулях, нетерпляче чекали наказу жіночих очей.

Зверху розливалось сліпуче електричне світло. Двотисячна юрма закам'яніла.

Серед глядачів було всякого люду: діди й молоді жінки, батьки й діти, вчителі й школярі. Їх розділяли тільки ряди лавок і вартість квитків. Одні товпилися вгорі, на галереї, інші сиділи навколо кліток у кріслах, напнених червоним оксамитом.

Всі, забувши про свої домашні турботи, повсякденні жалі й утіхи, втупилися очима в арену.

Хто із них на вулиці не стрепенувся б, якби несподівано загавкало цуценя? Хто б уночі не здригнувся, коли б зненацька рипнули якісь меблі або з-під шафи вибігло мишеня, з очима, мов чорні намистинки?

А тут усі забули про ту смішну лякливість. Всі відчували себе учасниками чогось рідкісного, небуденного.

Дванадцять хижаків були приборкані поглядом жінки, ляском шовкового батога, порухом пальця.

Ніхто не шарудів програмками, не шепотів, не покашлював, не рипіли стільці.

Міс Елліан виступає востаннє з дванадцятьма бенгальськими тиграми.

Так писалося в програмі.

Остання вистава.

Завтра згорнуть циркове шатро. Всіх тварин Посадять у білі вагони й повезуть до іншого міста. Може, вони вже ніколи сюди й не приїдуть.

Залишиться після них тільки голе місце біля міського саду.

Дорослі повернуться до своїх турбот і праці. Діти — до своїх іграшкових звірят із фарбованого дерева, сукна чи повсті.

Хлопчики, захоплені своїми іграми, скоро забудуть, що є на світі істоти з дикою і незрівнянною красою: з оксамитовим хутром, із скляними очима, звірі, що стрибають рівною дугою, як камінчик, пущений з рогатки. І знову боязкі дівчатка злякано зойкнуть, коли назустріч їм вискочить цуценя із задертим хвостом чи пробіжить кімнатою миша, мов заведена іграшка.

Ось тому всі діти й зібралися ще раз, аби поглянути востаннє на двоє чудес цирку Струцького, що їх показували на прощальній виставі взимку 1924 року: міс Елліан з дванадцятьма бенгальськими тиграми і Фрама, білого ведмедя.

Тигри припинили на своїх дерев'яних кулях.

Жінка у сукні з золотою лускою, та блискучими камінчиками відступила на крок, зашурхотівши шлейфом, і зробила знак батогом.

Дванадцять гнучких стрибків, і тигри були довкола неї. Вони полягали, поклавши морди на витягнені лапи. Тепер круг жінки ніби розцвів велетенський соняшник, з

дванадцятьма жовтогарячими пелюстками, покресленими блискучими чорними оксамитовими смугами.

Жінка почала пестити рукою круглі голови, м'які вуха, вологі морди. Вона була задоволена своїми тиграми.

Дівчинка соромилась навіть подумати, що вдома її ніяк не хоче слухати кіт, який з тиждень тому, граючись, ні за що ні про що подряпав їй лице.

А вище на лавці кірпатий хлопчик, очі в якого сяяли захватом, пнувся навшпиньки, щоб краще бачити.

То був Петруш, найменший син робітника міської фабрики. Як і багато інших хлопчиків, він цілий тиждень крутився біля цирку і складав монетку до монетки на квиток. Тепер йому хотілося нічого не прогавити. Адже даремно він стільки разів уважно перечитував афіші, незважаючи на холоднечу й мокрий сніг, і даремно стільки вечорів заздрісно дивився на людей, що входили до цирку. Хіба він міг тепер, попавши нарешті всередину, лишатися байдужим, не ловити поглядом усього, що діється на арені?

Міс Елліан підняла руку — знак устати. Тигри м'яко, безгучно прослизнули на свої місця й непорушно чекали на дерев'яних кулях нової команди. Жінка підняла паперового обруча, а ще одного такого самого запалила на залізній підставці.

Вдруге ляснув батіг. Один по одному тигри відділяються од блискучих куль. Видовженими стрибками пролітають крізь паперовий обруч і, ледве торкнувшись піску, пориваються знову і плавно проносяться крізь вогняне коло.

Але наймолодший непокірний тигр уникнув владного погляду дресирувальниці. Намагаючись прошмигнути попід вогняним обручем, прикидався незугарним. З нудьгуючим поглядом умонтився на своїй дерев'яній кулі й позіхнув.

— Це Раджа. Його звати Раджа,— шепоче дівчинка.— Я знаю його ще з минулої вистави. Він найвередливіший.

Жінка не гукнула тигра. Не торкнула кінчиком батога. Не копирснула сердито носком черевичка пісок. Лише пронизала звіра гострим поглядом і підняла обруч.

Тигр люто вишкірився.

— Я боюсь! Ходімо додому,— страхалася дівчинка і вп'ялася маленькими нігтиками в дідів рукав.

Проте голубоокій дівчинці в білій сукенці і з кучерявим волоссям, яке вибивалося з-під такої ж білої шапочки, нічого було боятися.

Владний погляд жінки таки примусив скоритися молодого впертого тигра.

Раджа опустив очі. Вмить зіскочив з дерев'яної кулі. Напруживши всі м'язи під м'яким хутром, двома стрибками подолав обидві перешкоди й опинився по той бік обручів, один з яких палахкотів.

Потім спокійно сів на місце. Прохав очима співчуття й прощення. Він знав, що його жде. ,

Тільки-но він повернеться у свою клітку, його разів кілька шмагонуть дошкульним гарапником, а не ніжним шовковим батогом. А замість пайки сирого м'яса дадуть відро

води. Таке покарання йому не первина. Тоді у дресирувальниці геть Інший настрої, не такий, як на арені. Міс Елліан перевдягається в стару шкірянку. Більше не осміхається принадно, як тоді, коли посилає публіці повітряні поцілунки, дякуючи за оплески, від яких аж здригається цирк. Вона хапає ремінний батіг із свинцевим наконечником і залізну дошкульну палицю. Хрипко кричить і нещадно б'є тигра, бо директор цирку, жорстокіший і ненаситніший за звірів, не дозволяв бути милостивим. Йому повсякчас здавалося, що всі працюють замало. Безперервно намагався ввести у програму ризиковані номери. Постійно бурчав, що тримає на роботі дармоїдів.

— Ось витурю вас на вулицю, щоб поздихали з голоду!

Завжди метав на дресирувальників грім і блискавку. Ті ж, налякані, згнали злість на тваринах. Всі страждали, всі терпіли. Всі знали — ні від кого ждати рятунку. З їхньої роботи і мук, з безкінечних штрафів директор багатів день у день, від вистави до вистави. Він найжорстокіший і найзажерливіший звір на веси цирк.

Але це відбувається там, біля кліток, після того як, розходяться глядачі й гасне світло.

Раджа, молодий, жвавий тигр, знає, що порухом батога його кличуть на середину арени.

Приборкувачка розтулить йому пащу і між зуби покладе голову з завитим волоссям, знаючи, що він найнепокірніший і найжорстокіший. Та міс Елліан хоче довести, що анітрохи його не боїться. Цей номер вона показує ось уже третій вечір. Що було б, коли б він бодай трошечки зціпив зуби? Голова хруснула б, як шкаралупа, як кістки антилоп, котрих він роздирав ще на волі, кидаючись із засідки.

Раджа позіхає на своїй дерев'яній кулі. Знає, що так не вчинить, бо тепер він під владою людей.

А гострий погляд дресирувальниці нищив будь-яке намагання чинити опір. Тепер він таке ніщо, як і мавпи, огидні й облесливі, котрі тільки й знають що сидіти в клітці і виманювати горіхи й помаранчі.

Тигр опускає повіки на вузькі, розкосі скляні очі, такі, як у кішки опівдні.

Він більше не бачить ні міс Елліан, ні публіки, що обліпила арену з усіх боків.

Коли тигр заплющував очі, він завжди бачив себе на волі.

Тропічний ліс. Непрохідна гушавина, ліани звисають до землі. Там водяться птахи з пір'ям всіх барв веселки; з шовковистим шелестом походжають павичі, літають маленькі, як комахи, колібрі; пурхають метелики завбільшки з пташку. А це що гойдається між деревами, гілка чи гадюка? Чи то просто вітер шарудить або підкрадається плазом інший тигр? Ну, звичайно! Там же є озерце з бамбуковими зарослями. Як добре він знає те місце. Скільки він там ховався, чатуючи у засідці антилоп біля їхнього водопою? Ждав годину, другу, ждав до пізньої ночі. Змінював місце так, аби найлегший подув вітру не доніс його запаху. З'являлися антилопи. Дві, три, інколи одна-однісінька. Роздивлялася вологими пологливими очима, нюхала повітря. Нечутно ступала по м'якій землі. Ось вона торкнулась води, здригнулася, нашорошила вуха, прислухається, витягши ший між листям лотосу. Тоді він кидався

стрілою із бамбукових зарослів просто на спину антилопі. Вона конала без жодної корчі, без найменшого стогону. Та інколи зав'язувалася така боротьба, що далеко в темних хащах розлягався рев.

Якось здивався з диким буйволом... Вистежив його і ждав. Та коли плигнув своїй жертві на спину, буйвол жбурнув його через голову, качався з ним, намагаючись його розчавити, заколотися рогами. Смертельний жах охопив весь ліс. Мавпи поховалися в дуплах, інші звірі причаїлися на землі. Точився лютий двобій між господарями джунглів. Чулися тільки їхні стогони та мукання буйвола. Тигр виявився сильніший. Потім, іншого разу — герць із слоном, який відірвав його хоботом од землі, щоб гепнути, як мішка, і розплющити здоровезними, мов стовпи, ногами. Але врешті-решт слон утік із пошматованим хоботом і закривавленим оком. Допізна чулося його розлючене тупотіння. Він трошив віти, розривав ліанові завіси, валив бамбуки. А якось тигрові в пащу потрапили троє ловців, що, озброївшись списами, намагалися оточити його. Відтоді пішла страшна слава про ті місця. Тиран — так прозивали його всі, всі тремтіли від страху, коли його ревом сповнювався ліс. Ніхто не наважувався ступити на лісові стежки. Люди поклялися вбити тигра, але смертельно боялись його. Почувши ще здаля людину, він підкрадався так обережно, що не чув навіть власного дихання. Ступав кілька кроків і притищував ходу. Потім ще крок... Стрибав, клацаючи зубами,— і кінець! У місцях, куди приходили на водопій антилопи, він залишався незмінним господарем. Та однієї ночі його лапу стисли залізні лещата. Тигр спробував розтрити капкан зубами. Лісом розлігся жахливий рев. Тигр висмикував лапу, рвучи її аж до кісток. Ще й тепер під дощ чи в холод Ние та рана. Потім, знесилений, простягся на землі й, стікаючи кров'ю, ждав смерті. Та через тиждень прийшли люди із списами і сокирами й забрали його, виснаженого голодом і спрагою. Не дали йому спокійно вмерти. І ось він тут.

Його привезли сюди й відгородили од світу залізними ґратами, щоб він тремтів від одного помаху батога з шовковою китичкою. А перед цим — довгі місяці тортур...

І тепер він опускає очі, підкорений поглядом істоти з єдиною зброєю — шовковим батоґом.

Мавпи жбурляють у нього помаранчевими й банановими шкурками. Корчать гримаси і чухмаряться, чіпляючись за ґрати, коли його везуть у клітці на коліщатках, і безперестанку вимахують лапами. Коли ж він заричить, вони враз жахаються, як і в джунглях, і кумедно розбігаються, марно шукаючи якоїсь схованки.

Шовкова китичка м'яко торкнулася його морди. Дотик був ніжний, пестливий. Але тигр знав, що то докір. За цією лагідністю бачив обіцяну кару залізним прутом і гарапником.

Та що вдієш? Для нього немає ніякого порятунку. Отож покійно зліз із дерев'яної кулі, як і вимагає порядок вистави.

Всі глядачі затамували подих. Запала така тиша, що чутно стало знадвору сигнали далеких автомобілів і гуркіт трамваїв.

Дванадцять тигрів вінком лягли посеред арени. Жінка підбрала шлейф сукні й

махнула шовковим батогом. Потім витягнулася на спині посеред них, схрестивши руки на грудях, і поклала голову у роззявлену пащу Раджі, спершись потилицею на могутні зуби, як на підголівник зуболікарського крісла.

Тигр поводить великими жовтими, ніби скляними очима. Лише трошки зціпити б зуби! Та очі жінки пронизують наскрізь. Він не бачить її погляду. Проте відчуває його. Та ще й як відчуває! Тому не стискує щелеп, а лежить нерухомо з роззявленою пащею, ніби опудало тигра.

Петруш стиснув кулачки, витягнув шию і пробрався вперед, аби краще бачити.

Дівчинка з білявими кучерями прикусила губку. Серце їй калатало так, що, здавалося, вискочить з маленьких грудей. Одні заплющили очі. Інші затулили вуха, щоб не чути крику. Навіть дівчинчин дідусь відчував, як тремтить його рука на держаку палиці, оздобленому слоновою кісткою.

Він уже бачив колись, як тигри розірвали приборкувача. Знав, що таке вряди-годи трапляється. Звірі раптом дичавіють, кидаються на ґрати, люто гризуть їх.

— Геп!

Витончений стрибок — і жінка знову на ногах, посеред арени.

Вона стріпує синювато-чорним волоссям і відкидає носком черевичка шлейф шурхотливої сукні. Усміхається, дякує за оплески, посилає повітряні поцілунки у ложі, в партер, на гальорку.

Вгорі на дерев'яному помості, напненому червоним сукном, оркестр заграє марш на всіх трубах, флейтах, тромбонах і барабанах. Трикутник під ударами срібного молоточка видзвонює: дзінь-дзінь! дзінь-дзінь!..

Парадний марш.

Дванадцять бенгальських тигрів повертаються через вихід у глибині арени до своїх кліток.

Ступають один за одним, як величезні слухняні кішки. Похитують важкими довгими хвостами.

Великими жовтими й ніби скляними очима зиркають на всі боки.

Тихо ступають по піску м'якими шовковими лапами.

Фрам вередує

Це був справжній прощальний вечір. Ніколи ще цирк Струцького не мав такої багатой програми. Гімнасти й еквілібристи. Коні й слони. Мавпи й леви. Пантери й собаки. Акробати й клоуни. Всі змагалися у спритності, відвазі, терпінні, в зневазі до смерті, щоб лишити по собі незабутню пам'ять.

Зал то завмирав од страху, то вибухав реготом, то кам'янів, то зачудовувався видумками клоунів у широких штанях і ковпаках із дзвіночками.

Всі здригалися, коли акробати в чорних трико робили сальто-мортале. На грудях у кожного вишито білий череп. Вони перелітали з однієї трапеції на іншу, а внизу не було сітки, яку раніше натягували неодмінно.

Глядачі, наполохані карколомними трюками акробатів, на яких чатувала смерть, ремствували звідусіль, знизу і з гальорки:

— Досить! Облиште! Годі!

Але гімнасти з вишитими черепами на чорних трико, усміхаючись, заперечно хитали головами. Як це годі? Почекайте лишень, ми ще не те покажемо.

Їх було четверо. Два чоловіки й дві жінки. Високо вгорі вони гойдалися на тонкій трапеції під сліпучими прожекторами. Робили одне одному знаки. Повисали то тут, то там, а за мить знову були на місці. Вони перехрещувалися в повітрі, ковзаючи з рук у руки, з трапеції на трапецію. Звисали гронами чорних тіл, розпускались ланцюжком, діставалися знову на гойдалку, усміхаючись зацікавленим од страху глядачам, розтирали в долонях білий порошок і все починали знову.

Вони здавалися спритними, як вивірки. Тільки вивіркам не загрожує при найменшому промахові смерть на піску арени, втопаному людськими ногами й копитами коней.

Потім наспіла черга велетенських попелястих слонів із лапатими вухами. Вони пересували неповороткі, як стовпи, ноги. Піднімали гумові хоботи, щоб бризнути холодний душ собі на спину. Ставали на задні ноги й витанцьовували під музику. Це були добродушні велетні. Слухалися тоненької лозинки, свистіли у свисток, вставлений у кінчик хобота.

Не обійшлося й без дурного Августа. Цей капловухий роззява завжди вискакував з-за червоної завіси, як Пилип з конопель. Фалдами фрака він замітав арену. Черевики його скидалися на лижі. Август нап'яв на себе п'ять жилеток і строкату краватку. Ніс був як перець. Руде волосся стирчало, як голки зляканого їжака. Ляпасів і стусанів ніби й не відчував. Зненацька на його лобі вигналась червона гуля завбільшки з лампочку, а з чуба вихопилося полум'я й повалив дим. Спіткнувшись об килим, він упав, і в глибокій кишені заграла гармонійка. Потім він украв годинника і, почепивши його на ланцюжок, почав хвастатися, походжаючи сюди-туди, як пан з Великої вулиці міста. Та годинник задзвонив у кишені саме тоді, коли власник запитував Августа, чи той не знає, хто його поцупив.

Ще й ще викидав коники, вигадував усякі нісенітниці, сварився з клоунами Тото і Тенасе. Він не давав їм співати, а поривався сам.

Та дурний Август завжди ловив облизня. Голубоокий дівчинці з білими кучерями вже не було чого жахатися, і вона більше не чіплялася за дідусів рукав. Вона розшарілася, тупала ногами й сміялася.

Тупотів ногами і Петруш у своєму поношеному піджачку й пробирався вперед, попри суворі погляди контролера в голубій лівреї з позолоченими гудзиками.

Всіх насмішив осел, який схопив дурного Августа зубами за штани і поволік з арени.

Японські акробати віртуозно жонглювали тарілками й пляшками, м'ячами, обручами й помаранчами.

Був парад коней. Вершниця в коротенькій спідничці чудово виконувала

еквілібристичні номери.

Після неї виступав силач, який тримав на грудях жорновий камінь з п'ятьма чоловіками. Потім інші атлети молотами розбили той камінь. Мавпи вечеряли за столом, їздили в маленькому автомобілі. За кермом сидів мавпюк. Навчився клятий вести машину тільки з великою швидкістю і безперестанку сигналив. Однак прорахувався. Зробив крутий поворот і перекинувся якраз посеред арени. Тоді стара мавпеля вхопила невдачу-водія за вуха і стусонула в спину так, що той прожогом пустився навтьоки, але вже без сигналів.

Та найкумедніша була одна мавпа. Вона вигравала на гармонійці й палила цигарку.

Після того як усміх, всі глядачі почали зазирати до програмок. Шурхіт паперу ставав дедалі нетерпеливіший.

Не виходив Фрам, білий ведмідь.

Чому запізнюється Фрам?

Такого ще не бувало ніколи.

Фрам перевершував усіх. Він не потребував ні приборкувача, ні батого, ні знаків. Виходив на арену сам на задніх лапах, випроставшись, як людина. Кланявся на всі боки, прогулювався кругом арени, аж поки не вщухали оплески.

Потім просив знаком тиші й сам розпочинав свою програму. Лазив по жердині, як моряк по щоглі корабля. Катався на величезному велосипеді, проїжджаючи через хиткі містки, робив подвійне сальто-мортале і дудлив пиво з пляшки.

Умів бути і кумедним, і поважним. Підкликав лапою з гальорки і партеру охочих з ним поборюватися чи побоксувати. Завжди спускався хтось із гальорки, щоб випробувати свої сили. Звичайно, то був артист цирку, спеціально схований серед публіки. Боротьба закінчувалася під загальний сміх, бо Фрам був сильний, однак лагідний і забавний.

Одним м'яким стусаном він нокаутував людину і починав рахувати, вимахуючи лапою у повітрі: раз, два, три, чотири, п'ять... Після цього підіймав супротивника, як клунка, і пхав його так, що той летів сторч до самісіньких лож. Під сміх глядачів борець присоромлено піднімався і струшував пилюку.

Фрам "запрошував" лапою:

— Ей, хто ще хоче? Сміливці, прошу!..

Та охочих не знаходилося. Білий ведмідь з удаваним співчуттям перехрещував лапи:

— То чому даремно смієтеся? Ви безсилі... Волів би вас бачити тут, а не там, угорі!..

Потім він ішов перекидом, як циганське колесо, кругом арени, балансував на перекладині на передніх лапах, викликаючи подив і захоплення.

Діти його любили, бо він був кумедний.

Дорослі ним захоплювалися, бо це ж справжнісіньке диво, що дикий вайлуватий звір, привезений з холодної пустелі, був такий ручний, кмітливий і спритний.

Вистава без Фрама все одно, що весілля без музик.

Міс Елліан з дванадцятьма бенгальськими тиграми — це все ж не те. Вона

доводила, що здатна приборкати хижих звірів поглядом і бато́гом. Вона тримала всіх у напрузі. А коли виступ закінчувався, всі приходили до тям і полегшено зітхали. ^х

Фрама сприймали геть інакше. Він був найбільший і найдужіший звір з країни снігів і вічної мерзлоти, приручений, як ягня, і розумний, як людина. Він не потребував ні батога, ні владного погляду, ні навіть поруху пальця. Оплески — то єдина його нагорода.

А Фрам любив оплески.

Було видно, що він розуміє й чекає їх, бо вони йому подобаються. Він любив оплески, любив публіку, а над усе — дітей. Помітивши, що дитина смокче цукерки, він простягав лапу, щоб і його пригостили. Дякував, хвацько прикладаючи лапу до голови. Якщо йому перепало кілька цукерок, з'їдав лише одну, а решту роздавав дітям, ніби знав, що не всі часто смакують ласощами. Який-небудь бідовий хлопчик підходив узяти гостинець. Фрам гладив його по голівці великою лапою, що вмить ставала поматеринському легкою і лагідною.

Не відпускав хлопця на гальорку, де тісно і майже нічого не видно, а брав стілець, ставив його в ложу, і щасливчик уможувався там. Коли ж бо хлопчик був боязкий, нерішучий і не зважувався сісти, ведмідь брав його на оберемок і садовив сам. Приклавши лапу до морди, наказував хлопчикові сидіти спокійно й нікого не боятися. Потім повертався до контролерів. Показував на дитину і, притискаючи лапу до грудей, давав зрозуміти, що він її заступник на цьому вечорі.

Як же за це його не любити?

І от маєте: Фрам забарився і не виходить. Вистава невдовзі закінчиться. Його номер давно минув..

Публіка голосно обурюється. Спочатку на гальорці. Вслід за цим діти з партеру й лож кричать:

— Фрам!

— Де Фрам?

— Чому не виходить Фрам?

— Фрама!

Потім голоси зливаються і повторюють ураз:

— Фрама!

— Фрама!

— Фрама!

Чулися і голоси таких малих дітей, які ще не вміли як слід вимовляти слова, одначе збуджено галасували й собі:

— Флам! Хоцемо Флама!

— Флам! Хоцемо Флама!

Русява дівчинка в білій шапочці геть забула свій недавній страх. Вона плеще в маленькі долоні й схоплюється із стільця, щоб сильніше тупати.

— Фрама!

— Фрама!

— Фрама!— кричить і Петруш, який бачив його тільки на афішах, розклеєних по стінах, але багато наслухався про його чудасії.

— Фрама!

— Пані і панове! Шановна публіко!..— почав директор цирку, вийшовши на арену.

Але ніхто не хотів його слухати. Його перервали вигуками:

— Фрама!

— Фрама!

— Фрама!

Надаремне дурний Август, Тото і Тенасе показалися у ведмежих шкурах. Так колись на втіху публіці після виступу Фрама вони показували його блазнем.

Та їх уже чекав на арені справжній Фрам. Він сідав на бар'єр, як людина, підперши підборіддя лапою, і поблажливо дивився на вихватки клоунів. Розумів їхні жарти, можливо, навіть сміявся подумки.

Коли ж Фрамові здавалося, що вони грали погано, не вміли вправно наслідувати його, він підводився і вступав у гру. Хватав обома лапами ведмежу шкуру, під якою ховалися Тото і Тенасе. Струшував її, як мішок горіхів. Піднімав клоунів, садовив Тото і Тенасе обабіч себе. Притискав лапою їм голови, щоб вони, дурники, сиділи нишком, дивилися на нього і вчилися.

Для наочності Фрам наслідував сам себе: робив кумедні фігури з гримасами, падав., жартуючи, повторював усе те, що робив раніше. Дурний Август бігав навколо нього підтюпцем і галасував, роззявивши нафарбованого рота по самі вуха.

— Отак треба, Тенасе! Отак роби, Тото!.. Браво, Фраме!..

Він підстрибував, перекидався, схоплювався.

Тоді Фрам повертався до нього і сердитим поглядом ніби докоряв:

— Слухай-но, поганцю! Чи ти вгамуєшся нарешті?

Після цього дурний Август, плутаючись у фалдах фрака, відступав назад, навіть і не писнувши.

Але тепер клоуни нікого не могли розсмішити. Марно вибігали у ведмежому хутрі, намагались передражнити Фрама. Публіка знову загаласувала, засвистіла, затупотіла йогами:

— Фрама!

— Фрама!

— Фрама!

Червоні куліси в глибині арени, звідки увіходили тварини й акробати, погойдувалися, розходилися і знову сходилися.

Там щось діялось, але що саме — ніхто не знав.

Директор ще двічі силкувався вийти на середину арени. Однак встигав тільки вигукнути: "Пані й панове, шановна публіко!" Зразу ж у залі зчинявся неймовірний галас:

— Фрама!

— Фрама!

Тоді директор цирку знизував плечима і зникав за червоними кулісами.

— Не знаю, що діється! — сказав дідусь русявій внучці. — Фрам або захворів, або не може виступати.

Та дівчинка нічого не хотіла слухати. Вона тупотіла ногами, плескала в долоні і разом з усіма гукала:

— Фрама! Фрама!

Гостроноса пані з тонкими губами пропищала:

— Почав і цей Фрам вередувати! Дуже з ним панькаються!.. А він має себе за артиста. Гонориться точнісінько так, як і люди, моя дорога!

— Так, так, моя люба! — мовила їй сусідка, з таким же гострим носом і з ще тоншими губами.

У них обох були хворі шлунки, і їли вони лише варену картоплю без солі. Тому все на світі здавалося їм нудним і сірим, і всі, на їх думку, вередували. Цілий вечір вони невдоволено кривилися. І ні разу не заплодували. Їм не догодили ні міс Елліан з бенгальськими тиграми, ні відчайдушні акробати у чорних трико з вишитими черепами.

Жодного разу не усміхнулися на витівки дурного Августа, Тото і Тенасе.

Ці пані були надто пихаті. Краще б вони залишилися вдома і спали.

Але тоді вони не могли б розповісти завтра, що бачили і що їм не сподобалось.

— Он воно що! Цей ведмідь вередує. Він знущається з публіки.

Дівчинка в білій шапочці перестала тупати. Вона почула розмову гостроносих пань, бо ті сиділи у сусідній ложі. Вона зашарілася і насмілилася захистити улюбленця-ведмедя.

— Ні, не вередує! Він ніколи не вередує!

— Ач яка! Та ти просто зухвала дівчинка!

Пані розгнівалися і блиснули на неї крізь лорнети. Дівчинка взялася рум'янцем.

Та Петруш, що саме підійшов до дівчинки, хотів заплескати в долоні й вигукнути: "Браво! Добре ти їм усипала! Так їм і треба!"

Дідусь дорікав дівчинці більше для форми, бо був згоден з нею.

— Що ти, Ліліко? Чи личить же так говорити?

— Дідусю, адже вона наговорює, що Фрам вередує і знущається з нас. Фрам ніколи не вередує.

Дідусь хотів ще щось сказати, але не встиг.

Раптом зал замовк. Тупотня і вигуки вщухли. М'яким килимом розстелилася тиша. Такого мовчання не було ні тоді, як з трапедії на трапедію стрибала трупа акробатів у чорних трико, ні тоді, як міс Елліан клала голову в пащу бенгальського тигра.

З-за червоних оксамитових куліс з'явився Фрам, тримаючи лапою край піднятої завіси.

Почав розглядати зал. Тисячі голів, тисячі очей з лож, з партеру, з гальорки.

Опустив завісу. Вийшов на середину арени. Привітався, як і завжди.

— Фраме!

— Браво, Фраме!

— Ура! Браво, Фраме! Ура!

Фрам став посередині арени, білий, як сніг, великий і нерухомий. Точно так, зіп'явшись на задні лапи, стояли його брати в країні вічних снігів на плавучих крижаних островах, щоб побачити інших ведмедів на плавучих крижинах.

Стояв і дивився перед себе. Ступив ще крок. Провів лапою по очах, по лобі, ніби знімаючи павутиння, що заважало йому.

Оплески вщухли.

Тепер усі чекали.

Розуміли — Фрам підготував щось незвичайне. Рекордний трюк, важчий, ніж будь-коли. Звичайно Фрам одразу ж приступав до діла. Він прохав, аби усі замовкли. А тепер, здавалося, ця тиша дивує його.

— Ач, комизиться! Погляньте, як він хизується! — пискляво вигукнула одна з довгоносих пань. Петруш ледь стримувався від обурення, соваючись на стільці й кусаючи губи.

Дівчинка зиркнула на пань, але промовчала. Відчувала на плечі дідусеву руку.

Біля Фрама стояла підставка, запнена білим сукном. Він забирався на неї і грався гірями, балансував з жердиною, ловлячи ротом помаранчі, які кидали йому з залу.

Та зараз він сидів на підставці, як зажурена людина. Обхопив голову лапами і був справді схожий на людину, яка силкується щось пригадати чи в чомусь зневірилась.

— Він знову вередує, любя моя,— сердилася пихата пані.

— Не знаю, за віщо ми платимо гроші. Щоб цей бовдур знущався з нас.

Дідусева рука легенько лежала на плечі дівчинки. Старий відчував, що дівчинка хвилюється, що вона готова вступитися за свого ведмедя.

Та Фрам цього вечора був якийсь незрозумілий. Ніби забув, де знаходиться, ніби не розумів, що на нього чекає юрба глядачів. Забув, що на нього дивляться дві тисячі людей, дві тисячі пар очей.

— Фраме! — підбадьорив його чийсь голос.

Білий ведмідь звів очі.

— А, так! — ніби говорив його погляд.— Так, я — Фрам і мушу вас забавляти.

Він безпомічно розвів лапами: не можу.

Притуляв лапу до лоба, потім до серця. Певно, було йому непереливки.

Перед тим як піднялася завіса, ще гадав, що все обійдеться.

Публіка, діти, оплески збуджували, бадьорили його.

Тепер знов усе забув. Не знав, для чого він тут. Що хочуть від нього ці люди?

— Він хворий, дідуню! — промовила дівчинка з жалем.— Він хворий. Чому ж тоді його турбують?

Забула вже, як тупотіла, і плескала в долоні, і вигукувала щосили разом з іншими: "Фрама! Фрама!"

Як тепер вона каялась! Аж сльози виступили!

А дідусь, колишній учитель, якому всього траплялося на довгім віку, який прочитав

силу-силенну книжок, думав інакше:

— Він не хворий, Ліліко! З ним щось гірше..; Настав час, що йому більше ніхто не милий. Таке буває усім білим ведмедам. Вони неперевершені артисти тільки деякий час — чотири, п'ять, шість років. Потім на них щось наводить. А що — ніхто не знає. Може, вони забувають вивчене. Може, сумують за своєю крижаною пустелею, своєю суворою батьківщиною. Їм несила робити нічого, що захоплювало б людей. Стають звичайнісінькими ведмедями. І так живуть довго, дуже довго.

Буває, згадають те, що знали. Тоді починають гратися і повторювати завчене колись, проте без ніякого сенсу й зв'язку. Сьогодні ж це спіткало й Фрама.

— Не може бути, дідуню. Не кажи такого.

Дідусь по голосу і тремтінню плечика відчув — дівчинка ладна кинутися в плач.

Однак він промовчав.

Петруш чув цю розмову і також не йняв віри. Він поривався зробити щось таке, щоб полегшити долю Фрама.

Фрам затулив очі лапами.

Тепер він був схожий на людину, що ридає.

Підвівся з підставки. Зробив усім прощальний жест, такий, як щовечора, коли закінчував свій виступ і його до самого виходу супроводжувала буря оплесків.

Потім на чотирьох, понуривши голову, побрів за червону завісу.

Ніхто нічого не розумів. Розгублена публіка не репетувала, не свистіла, не кликала його назад.

Петруш тихенько зітхнув.

Червона завіса упала за Фрамом. У вузьких коридорах, які вели до стайні звіринця, всі відступили. Боялися наблизитись. Та ведмідь сам увійшов у свою клітку, скрутився калачиком у найтемнішому куточку, поклав голову на лапу і відвернувся до стіни.

— Що це таке? Сміються вони з нас, чи що? — сердито буркнула довгоноса пані.— Я заплатила гроші. Тут у програмі записано: Фрам, білий ведмідь. Сенсаційний прощальний номер. Нічого собі сенсаційна дурниця! Сенсаційна насмішка.

У дівчинки на очах блищали сльози. Петруш лише глянув на обох пань і з досади почав крутити гудзика на піджаку, аж поки не відірвав його.

— А біс би тебе взяв! — пирхнув він.

Пихаті пані скося глянули на хлопчика. Може, подумали, що то він вилаяв їх, а не гудзика.

З'явився дурний Август. Він перекидався на голові, розтовкмачуючи об пісок перець-ніс, ганяв за своєю тінню.

Але й це нікого не тішило. Всім було не до сміху.

За червоною завісою директор цирку переглядав список артистів і тварин. Аркушик був прибитий цвяхом до чорної дощечки. Директор, насупившись, водив по списку синім олівцем. Мить подумав — і товстою лінією викреслив ім'я Фрама, білого ведмеда.

Після від'їзду цирку

Цирк Струцького виїхав. Повантажили клітки із звірами, брезент намету, стіни стаєнь, що складалися і розбиралися, як картонні іграшкові будиночки. Залишилося пусте, непринаadne місце. Ще чувся запах стаєнь і тварин. Кілька дітей крутилися там, розглядаючи сліди на землі. Серед них — і Петруш. Він зажурено дивився на землю. Ось круглий утрамбований відбиток арени. Тут був вхід, а там — звіринець.

Закружляли великі пухнасті сніжинки. До ранку все вкриється снігом. Діти звеселіли й гралися в сніжки. Ліпили задубілими руками фортеці й снігові баби.

Петруш надумав завтра скликати своїх товаришів і гуртом зліпити із снігу Фрама, білого ведмеда.

Такого, яким він був і якого всі любили: великого, гарного, лагідного, з відкритим ротом, ніби ловив помаранчі, і з маленькими вугляними очима.

Наближалися свята. Мешканці міста були заклопотані: одних турбувало, де б це взяти грошей, щоб купити зимовий одяг. Інші навощували лижі, ладналися в гори. Діти весь час товпилися біля вітрин, заздрісно поглядаючи на іграшки.

Коли дома запитували Петруша, яка книжка з вітрин найбільше йому сподобалася, він щиро признавався:

— Книжка про білих ведмедів і їхнє життя в полярних льодах.

Петрушів батько поблажливо всміхнувся в вуса:

— Очевидно, ти хочеш бути дресирувальником тварин?

— Ні, тату,— відповів хлопчик,— я хочу стати полярним дослідником. Дуже хочеться знати, що написано в тих книжках, які я роздивлявся на вітрині книгарні.

— Побачимо, Петруше. Коли так — побачимо! — сказав батько хлопчикові, вирішивши неодмінно дістати грошей і купити книжку.

Та незабаром місто охопила шалена зимова пошесть грипу. Багато дітей заслабли й, отже, не могли гасати по надвір'ю, радіти ковзанці, лижам, сніговим бабам.

Захворіла й дівчинка з голубими очима й руськими кучерями.

Вона хотіла стати міс Елліан. Своєму сірому котові Пуфулецу прибрала ім'я Раджа і намагалася вишколити його так, як міс Елліан бенгальських тигрів. Проте Пуфулець не хотів гратись і не боявся дівчинки. Він сердився, дряпався і тікав під канапу, смішно пирхаючи, як блазень.

Після обіду дівчинка почала кашляти. Увечері личко їй пашіло, а очі ніби пекло вогнем.

— Дитину кинуло в жар! — занепокоїлась мама дівчинки, гладячи її спітніле чоло.— Покличемо лікаря.

Навідався лікар. Це був старий дідусів приятель. Він витяг із футляра термометр, потримав його у дівчинки під пахвою, потім взяв її ручку саме там, де в малесенькій жилці чулися удари серця. Дивився на годинник і рахував удари. Дідусь ждав у кріслі, підперши бороду палицею. Найдужче непокоїлась мама, яка й сама спохмурніла, навіть з лиця спала.

— Нема нічого страшного! — мовив лікар, ховаючи термометр.— У неї легкий грип.

Усіх у місті качає грип. У дівчинки температура. Підніметься ще, але не набагато. Не бійтеся. За тиждень Ліліка дстане з ліжка, а ще за десять днів гратиметься надворі.

Мати і дідусь полегшено зітхнули. Лікар як у воду дивився. Надвечір температура піднялася. Дівчинка не розуміла, спить вона чи ні. Розмовляла сама з собою, марила, розплющивши очі. І здалося їй, що міс Елліан, приборкувачка тигрів, з батогом у руці заходить до її кімнати в блискучій сукні з золотою лускою.

— Де Пуфулець?—запитала, нишпорячи батогом під канапою: а чи не причаївся він там?

Пуфулець виліз, опустивши хвоста.

— Ага! — радісно вигукнула дівчинка в хворобливому сні.— Ага! Ану, тепер я гляну на тебе, пане Пуфулеце. Що ти заспіваєш у міс Елліан?

Жінка ляснула шовковим батогом, і кіт перетворився на Раджу, бенгальського тигра.

— Ой, яка чудасія! — осміхнулась дівчинка в гарячковому маренні.— Нічого подібного не пригадую. Отже, пан Пуфулець — бенгальський тигр, а й знаку не подавав. Прикидався котом...

Міс Елліан взяла Пуфулеца за ший і посадовила посеред кімнати. Потім, помуштрувавши гарненько, сказала:

— Тепер знаєш, з ким маєш справу? Зі мною не пожартуєш. Ти будеш Пуфулецом, аж поки я тебе не віднесу в цирк Струцького і ти зміниш Раджу. А поки що слухатимешся Ліліку. Більше не дряпайся й не нявчи, коли вона тягтиме тебе за хвіст, бо це не личить бенгальському тигрові.

Геп!

Вона ляснула батогом і зчезла. Зник і Пуфулець.

Тепер посеред кімнати літали з трапеції на трапецію гімнасти в чорних трико. Вони гойдалися під стелею біля люстри. Стрибали і плескали в долоні. Як не смішно, а один з них був схожий на дідуся. Викапаний дідусь! Таке їй ніколи не спало б і на думку!

Дідусь був без палиці й вже не нарікав на ревматизм та кашель, плигав з трапеції на трапецію в чорному трико з вишитим черепом на грудях.

— Браво, дідусю! — раділа дівчинка. І тут на мить прокинулась од гарячки. Голова була важка, ніби із свинцю. Обличчя спітніло. Ковдра не давала дихати. Вона скидає ковдру, та мама її вкриває. Дівчинка знову марить. Починає плакати.

— Де Фрам? — запитує.

— Фрама!

— Фрама!

— Фрама!

Чула, як кричали інші. Тепер кругом неї товпилися глядачі цирку і тупали, вигукуючи:

— Фрама!

— Фрама!

— Фрама!

Довгоноса пані з пискливим голосом схопилася з місця й ненависно блимнула на публіку, а Ліліку окинула лютим поглядом. Дівчинка зіщулилася і ніяк не насмілювалася звести очі.

— Ви дурні! — волає пані.— Вас ошукали! Ви заплатили гроші, а з вас насміялися. Не кличте більше Фрама! Вся ця історія з ним — облуда! Вам сказали, що він найрозумніший, найліпше дресирований ведмідь. Все це брехні. Фрам — дурніший за інших тварин. Хіба ви не бачили, що він брів на чотирьох, як собака?

Дівчинка металася на подушці й плакала. Неправду каже гостроноса ненависна пані... Але чому ж не з'являється Фрам?

І вона кричала разом з усіма:

— Фрама!

— Фрама!

Розплющила очі. Відчула на лобі ніжну руку. Подумала, що це лапа Фрама, адже він так голубив дітей з гальорки і садовив їх у ложі. Пестливий, ніжний дотик. Підняла повіки й хотіла сказати:

— Спасибі, Фраме! Який ти добрий, Фраме!

Але над нею схилилася, вдивляючись у вічі, мама.' То була її рука. Вона гладила хвору збуджену дівчинку, щоб заспокоїти її.

Вона обіймала її, цілувала й заколисувала.

— Яка ти добра, мамочко!

Мати хитро усміхаючись, запитала:

— Ще краща за Фрама?

— Фрам інший, — відповіла дівчинка. — Бідний Фрам. Де ж це він тепер?

Мати раділа. Ліліка вже не марила і розмовляла. Це означало, що вона видужує.

— Де зараз Фрам? — ще раз запитала дівчинка.

Мама показала рукою:

— Далеко, доню! В іншій країні, в іншому місті.

Через тиждень дівчинка видужала, а незабаром їй дозволили виходити з дому.

Як чудово надворі! У повітрі кружляють сніжинки. Така холоднеча, що мороз аж щипає за ніс.

Якось Ліліка зупинилася на вулиці біля старої афіші. Посередині, намальована бржава постать Фрама. Афіша цирку Струцького!

— Бідний Фрам! — почула вона за спиною дитячий голос.

Ліліка швидко оглянулася і дуже зраділа, впізнавши хлопчика, якого бачила на прощальній виставі цирку. Петруш теж упізнав дівчинку з руськими кучерями і в білій шапочці.

— Ти ще й досі пам'ятаєш мене? — несміливо запитав хлопчик.

— Так, ти ж був у цирку, коли ото сталося з Фрамом,— відповіла дівчинка.— Бідний Фрам!

— А чому я тебе ці дні не бачив?

— Я хворіла. Як сумно лежати в ліжку.

— Так, це нестерпно,— додав Петруш, хоча сам ніколи не хворів і не знав, як це нестерпно.

— Добре, що дідусь дав мені книжок з малюнками, щоб я роздивлялася. А одна з них — про білих ведмедів...

У Петруша заблищали очі.

— У нього є книжка про білих ведмедів? — запитав він схвильовано.

— І не тільки ця. А чому ти запитуєш?

— Бо дуже хочу почитати про білих ведмедів. Але тато купив мені на Новий рік книжку про полярні подорожі. А про білих ведмедів він не застав книжки. Вже розкупили. Та хоча й були б, однаково у нас не стало б грошей.

Дівчинка замислилась.

Їй подобався цей кирпатий хлопчик з блискучими оченятами, котрий так незалежно тримав себе в цирку з двома пихатими паніями. Хоча надворі був мороз, він не скаржився, що його діймає холод. Його очі сміялися. Одначе він тупотів ногами, як тоді, коли всі разом кричали у цирку: "Фрама! Фрама!"

Перебравши у пам'яті події того вечора, дівчинка промовила приязно:

— Знаєш що? Я поговорю з дідусем. Ходімо до нас, він дасть тобі скільки завгодно книжок.

— Хіба це можна?

— А чому б і ні? Я ж тобі кажу. Дідусеві подобаються хлопчики, які люблять читати. Ти ж знаєш, він був учителем!

— Так... То у нього багато книжок про звірів?

— Звичайно! Багато книжок про тварин з усіх частин світу. Про всіх, яких ти бачив у цирку Струцького.

Петруш примружив очі, з радощів аж підскакуючи на снігу.

— То коли прийти?

— Коли захочеш.

— А завтра можна?

— Гарзд. Приходь. А чи знаєш, де ми живемо?

— Ні.

— Ходімо, я тобі покажу. Тільки у нас є собака,— попередила дівчинка.— Не боїшся?

— Я собак не боюся. Ми з ним помиримось.

Дівчинка з подивом глянула на Петруша. Він видався їй ще більшим і дужчим. Він не був таким боягузом, як Турен, сусідський хлопчик, котрий ревів і гукав на допомогу, скоро загавкає собака. Кидав бублика, якого пес одразу ж хапав, а сам пускався навтьоки, так що всі діти на вулиці підіймали його на сміх.

Петруш одкрив дівчинці свою заповітну мрію: стати полярником.

— Поїдеш прямо туди, де водяться білі ведмеді?— захоплено спитала дівчинка.

— Саме туди. Це все через Фрама. З того вечора я часто його згадую. Бідний Фрам... Де він тепер?

— Далеко! — повторила дівчинка слова своєї мами.— В іншій країні, в іншому місті.

* * *

І справді, Фрам був далеко, в іншій країні, в іншому місті. Цирк Струцького прибув до великого чужого міста, де люди розмовляли іншою мовою.

Тією ж мовою віддрукували і порозклеювали на стінах величезні афіші, жовті, червоні, зелені. Вони сповіщали про велику прем'єру-виставу з трупом гімнастів і міс Елліан, приборкувачкою дванадцяти бенгальських тигрів.

Та не було на афіші імені Фрама, білого ведмедя.

І тут діти збиралися навколо цирку, який щойно нап'яв шатро. Із звіринця чувся рев левів і тигрів.

Тамтешні діти розмовляли іншою мовою, однак раділи й хвилювалися так само, як і діти всього світу. Вони не знаходили місця — так їм кортіло, щоб швидше вечоріло і починалася вистава.

Вулицею з вокзалу сунули індійські слони з великими, як стовпи, ногами, а хоботами діставали аж до хідників, полохаючи перехожих. Попереду виступала жирафа з довгою, як телеграфний стовп, шиєю. Слідом везли клітки з тиграми і левами. Маршували коні з блискучою, як лаковані черевики, шерстю, у жовтій упряжі, дріботіли поні з бубонцями. Мавпи, одягнені, як клоуни, у червоні й зелені штани, викривлялися і канючили у людей горіхи й фісташки.

Цирк виріс ніби із землі. На пустирі піднялося сіре шатро з прапорцем угорі. Перед шатром — стайні, звіринець. Робітники квапились, начіплювали двері, забивали стовпи, вкручували лампочки. Чулося ревисько звірів. Із стаєнь доносився різкий запах. Музики настроювали свої інструменти.

— Я бачив білого ведмедя в клітці,— каже один з хлопчиків.—Ведмідь величезний. Тато казав, що у цирку Струцького є білий ведмідь, дресирований найкраще у світі! Його звуть Фрам, Прам, Ріам, чи щось таке.

— Я прочитав афішу!—виголосив інший хлопчик.— І досить уважно. Ніякого ведмедя там нема. Ні білого, ні бурого, ні чорного.

— Не може бути! Б'ємося об заклад!

— Б'ємося!

— На що? На двоє тістечок і твій складаний ніжик?

— Ба ні! Давай нарівні: якщо програю я, віддаю тобі свій складаний ніжик, якщо ж ти, то віддаси мені книжку про Робінзона, оту, в полотняній оправі.

— Гарзд! Підходить. А тепер гайда до афіші.

Прочитали афішу. Потім попросили у чоловіка в червоній уніформі програмку.

Ніде не було й згадки про білого ведмедя. Не було жодного звіра, якого звали б Фрам, Фірам, Трам чи Пірам.

— Треба ще раз запитати! — мовив засмучено хлопчик із складаним ніжиком.

Ножик йому купили на день народження. Він був ще новісінький. Всі у школі заздрили йому. Навіть сам учитель якось попрохав ножики, щоб підстругати олівця. Він ходив з кутка у куток і захоплено говорив: "Оце так ніжик. Гляди ж тепер не виріж ним

на парті своє ім'я!"

Тим-то кожен зрозуміє, як було важко розлучатися з ножиком.

— Добре, запитуй, коли хочеш! — згодився другий хлопчик, котрий уже бачив себе володарем ножика, про який мріяв увесь клас.

Вони підійшли до робітника в червоній уніформі, з вусами, закрученими вгору так, що на них можна було почепити капелюх, як на вішалку. Завели розмову здалеку, а потім спитали про ведмедя.

— Ніякий білий ведмідь не виступатиме! — відповів чоловік із цирку, закручуючи вуса ще грізніше й поглядаючи, чи однакової вони довжини.—Не виступатиме ні сьогодні, ні завтра, ніколи. Пісенька Фрама відспівана. Тепер він нічого не вартий. Сидить у клітці й спить. Побачити його можете лише в звіринці. Марно тільки харчі переводить!

Чоловік у червоній уніформі повернувся до них спиною і відійшов собі, закручуючи вуса.

Між двома приятелями розгорілася палка суперечка.

Той, що з ножиком, доводив — правда на його боці:

— Бач, він сказав, що ведмідь є. його звати Фрам. Ти програв. Давай мені "Робінзона".

Другий тримався впевнено, як переможець:

— Це не те! Ти ж бо казав, що виступатиме найкраще в світі дресирований ведмідь. А тепер сам чув! Він не виступає ні завтра, ні післязавтра, ніколи. Він — дурний! Він не вартий щербатого п'ятака, його дурно годують. Давай ножика!

— А більше ти нічого не хочеш?

— Тоді зізнайся чесно, що не дотримуєш свого слова!

— Що? Ти думаєш, я дурень?

— Теж мені розумник знайшовся!

— Давай мерщій "Робінзона"!

— Прийдеш завтра з ворочком.

— Може, у тебе ніс свербить?

— Краще віддай мені ножика!

— То й на!

Мовивши це, власник ножика ударив товариша кулаком у ніс.

"Робінзон" не лишився в боргу. Зав'язалася справжня бійка. Вистрибували, як два півні. В обох понабігали на лобі гулі, більші, ніж у дурного Августа.

Та згодом обидва охололи. А дома кожен одбрехався, сказавши, що спіткнувся, упав і набив гулю.

— Кепські справи! — сказав батько тому, що з ножиком.— Тепер сидітимеш дома і не підеш увечері в цирк. Посидиш, поки гуля стухне.

— Добігався! — сказала мама тому, що з "Робінзоном".— Сьогодні не підеш у цирк, хай це буде тобі наука: іншого разу дивитимешся під ноги і не спотикатимешся.

— Але ж, таточку...

— Ніяких але...

— Мамуню, та дозвожь...

— Не дозволю... Мене навіть дивує, як ти насмілюєшся просити. Чи тобі не соромно, щоб стільки людей дивилося на тебе, як на бешкетника й розбишаку.

Обидва квапились покласти холодний компрес. Вони натирали снігом гулі, аж поки від них не лишилося й сліду. Увечері, коли сіли за стіл, було ледве помітно невеличкі синяки.

Батьки їм простили.

Обидва, вирушаючи в цирк, вбралися по-святковому. Наглянсували черевики. Чуби зализали щіткою. Але у кожного на тімені волосся стирчало, як у дурного Августа.

Тихі й слухняні, прийшли в цирк обидва з різних вулиць. Кожен тримався батьків, аби не загубитися в штовханні.

Побачивши один одного, привіталися з великою радістю, ніби це не вони билися навкулачки, а хтось інший.

— Уявляєте,— почав розповідати тато хлопчика з ножиком,— мій прийшов додому з гулею на лобі. Якби вона не стухла, сидіти б йому дома...

— І мій теж!— здивувалася мама хлопчика з "Робінзоном Крузо".— Прибіг з гулею, як горіх. Каже, що упав і забився. І що воно за дитина! І що воно з неї буде! Ніколи не дивиться під ноги.

Обидва хлопчики присоромлено опустили очі. І поклялися подумки не обманювати своїх добрих, поблажливих батьків.

Потім публіка почала нетерпляче аплодувати, тупати і кричати. Оркестр заграє марш, вистава розпочалася.

І знову дві тисячі глядачів розмістилися на гальорці, в партері, у ложах. Вони говорили іншою мовою, бо це був інший народ з іншої країни. Але хвилювалися так само, як і в тому містечку, де міс Елліан поклала голову у пащу Раджі, бенгальського тигра. В усіх забивало дух, коли трупа гімнастів літала вгорі з трапеції на трапецію. Аж за боки хапалися від сміху, дивлячись на вихватки клоуна Августа, який завжди пошивався в дурні.

Тільки що цього разу ніхто не просив, аби виступав Фрам, білий ведмідь.

Ніхто не знав про Фрама, ніхто не чув.

Ніхто його не любив, не кликав, такого великого, розумного і доброго.

Фрам лежав у клітці, у самій глибині звіринця, між дурними й упертими тваринами, не здатними ні до якої науки.

В антракті батьки хлопчиків завели розмову:

— Чи не бажаєте відвідати звіринця?

— Саме про це й я думала. Не так для себе, як для дітей. Хай вони подивляться на всіх звірів з Ноевого ковчега.

Діти зраділи, вистрибували попереду, тримаючись за руки, і скося поглядали одне на одного: чи нема гулі?

У Ноевому ковчезі

Не помилилася мама хлопчика, у котрого була книжка про Робінзона Крузо, в полотняній оправі, з великими кольоровими малюнками. Анітрохи не помилилася, коли порівняла звіринець цирку Струцького з Ноевим ковчезом, легендарним кораблем, на якому, рятуючись од потопу, плавали всі види живих істот Землі, аж поки голуб не приніс у дзьобі гілочку оливи — вість про те, що небо змилювалося над ними.

Потім через усе небо веселкою перекинувся лукуватий міст. Вода спала. Ной причалив ковчезом до берега і випустив усіх тварин і птахів — прекрасних і потворних, лагідних і хижих, аби усі зайняли своє місце на землі.

Так повідає легенда. Щоправда, їй ніхто вже не йме віри, але всі згадують, як багато інших казок з прадавніх часів.

Директор цирку Струцький, пожадливий, ненажерливий ділок, також зібрав найрізноманітніших тварин у свій ковчег. Він позачиняв їх у клітки й возив із міста в місто, із країни в країну, щоб показувати, які є на світі дива. А дива ці можна було бачити, маючи квиток. Квитки ж коштували дорого.

Мисливці-звіролови обходили далекі ліси, піщані пустелі, землі вічної мерзлоти, де ніколи не танули сніги, піднімалися в гори, спускалися в долини, де ще не ступала людська нога. Вони ставили капкани, розкривали лігвища звірів, од яких забирали ще сліпих дитинчат.

І звідти, через моря й пустелі, з сипучих пісків і крижаних морів, привозили в клітках і ящиках, у вагонах і на пароплавах, хто що спіймав: левеня чи крокодила, слона чи довгошию жирафу.

І всі вони знайшли місце у клітках з написами у славетному цирку Струцького.

Заплатив за квиток — побачиш звірів, а не заплатив, то й не потикайся.

Люди товпились то біля одної клітки, то біля іншої. Читали таблички з написами, що за тварина, звідкіля привезена, який її вік та коротко про її звички.

Є між них звірі полохливі, вперті, тупі, яких не можна нічого навчити. Такий, наприклад, носорог, страховисько, з рогом на рилі й очицями, мов два гудзички. Або гіпопотам з головою, як довбня, і блискучою шкірою. Він майже весь час не вилазить із води. Або крокодили, що лежать нерухомо, ніби мертві, як опудала, напхані соломкою. Відчуваєш, як стежать за тобою їхні сірі рухливі очі. Черепahi, схожі на великі каменюки, розкидані на березі річки. Та ось камінь піднімає тоненьку зміїну голівку, ворухить лапками, починає пересуватися і гризти зелений листочок салати. Змії сплять, зморені спекою. Позіхне котра — і з рота вислизає роздвоєний чорний язик. У жирафи клітка висока, без стелі. Голова її ніби стримить на березовій жердині. Звідтіля жирафа поглядає на капелюхи відвідувачів. Верблюди сонно кліпають, звисивши нижню губу. Підходять, коли їх кличуть, простягаючи кусок картону замість бублика. Страус ковтає гудзички, цвяхи, і, очевидно, в животі у нього ціла крамниця, де є всього: ключі, пряжки, шпильки. Чорна пантера нишпорить від рання до вечора по клітці, не підводячи очей. Час од часу натикається мордою на залізне загаття. Штовхає його, але воно не подається: грати не розступаються, не пускають її на волю. І пантера

кружляє невпинно коло за колом. Глянеш на ту ходу — і паморочиться голова.

Є ще тут усякі чудернацькі звірі: довгорила свиня, яка зветься мурахойд, качконіс із пташиним дзьобом.

Не будемо говорити про папуг. Ці самі за себе скажуть! Белькотять, вигукують, горлають, аж у вухах лящить.

Та найвеселіше довкола кліток з мавпами. У них зморщені обличчя і ніби вилинялі долоні. З ними ніколи не занудьгуєш. Їхнім витівкам немає меж. Вони чіпляються за грати, простягають лапи і просять гостинців. Одна розлузує горіхи, аж сиплються шкаралупи. Друга, коли їй замість цукерки кинеш чималого гудзика, пожбурить його тобі на голову і виставить тебе на посміховисько. Третя корчить гримаси, четверта зирить у дзеркало. А є й такі, що колупаються в зубах чи канючать гребінця, щоб зробити собі таку зачіску, як у приборкувача.

Деякі з них малесенькі. А горила більша за волосату печерну людину.

Горила весь час сумує, неквапно жує банани та помаранчі й думає про іншу землю. Може, думка її витає в лісі, в якому вона народилася і якого ніколи не побачить.

В іншому місці — клітки з дресированими звірами: левами й тиграми, слонами та зебрами. А ось гадюки, які піднімають голови й похитуються під музику, коли індієць в тюрбані грає на сопілку.

Ці клітки більші й довші. Тварин доглядають і годують краще. Ніколи сюди не пускають публіку, бо це їх роздратовує і стомлює перед виставою.

Там же, у найвищій і найпросторішій клітці колись жив і Фрам.

Ніколи не треба було зачиняти за ним дверцята і брати їх на засув, як це робилося у клітках з іншими звірами.

Фрам закривав їх сам. Але коли хотів пити, відкривав двері й шукав, де б можна вгамувати спрагу. Відвідувачі злякано шарахали вбік. А Фрам ішов на двох лапах по свою пайку води і спокійно повертався на місце.

Тепер його клітка вже не тут. Її переставили до найупертіших і найдурніших звірів, яких ніхто не може навчити.

Ведмідь лежав, повернувшись спиною до людей.

Даремно кликали і манили його помаранчами, бананами, хлібом, бубликами.

Фрам навіть не ворухився. Поклавши голову на лапи, уткнувся в найтемніший куток, ніби спить.

Проте йому не до сну.

Фрам пробував зрозуміти, що йому коїться, та це йому не вдавалось, бо розум найкмітливішого звіра не може збагнути й дешифрувати того, що розуміє й пояснює людина. Він щось уривчасто згадував, але все ніби розпливалося в густому тумані.

Колись він був спритним гімнастом і еквілібристом. Умів жартувати й розумів людські жарти. Любив дітей, і діти любили його. Йому подобалися оплески, і публіка завжди йому аплодувала.

Та враз все ніби вивілялося з голови. Він забув усе, що знав.

Тепер його тримали тут, у найтіснішому кутку, серед звірів, які гарчали, шкірилися,

ревли, і тому ніхто не хотів на них дивитися, бо навіть за багато літ вони не звикли до людей.

Інколи його колишній дресирувальник приходив глянути, що він поробляє.

Заходив до клітки, ніжно гладив його хутро й запитував:

— Що тобі скоїлось, друже Фраме?

Фрам опускав смутні очі. Ніби просив вибачення. Ніби говорив: "Нічого не розумію. Прости мені... Видно, така наша ведмежа доля..."

Дресирувальник хитав головою і давав Фрамові цукерку, а їх він завжди носив у кишені для улюблених звірів. Фрам хапав цукерку лапою і вдавав, що дуже зрадив.

Та щойно дресирувальник йшов, він кидав цукерку додолю. Вона нагадує йому ті часи, коли який-небудь хлопчик у цирку давав йому жменю цукерок, а він підкликав інших дітей і ділився з ними гостинцями. А тепер все минуло. Ніхто вже не кричав: "Фрама!" "Фрама!" Ніхто не плескав у долоні: "Браво, Фраме!" Циркові робітники кидали йому їжу і ставили відро води, як дармоїдові, нікчемній тварині.

А дресирувальник гладить його, наче хворого.

Так допізна й лежить, увіткнувши голову у найтемніший куток.

Коли закінчується вистава, гаснуть великі вогні. Всі сплять.

Не спить тільки Фрам. Його не бере сон.

Він вслухається у тишу незнайомого міста.

Десь далеко стукотять колеса запізнілих екіпажів, трамваїв. Доносяться сигнали автомобілів. Чути, як дихають звірі в клітках. Деякі уві сні стогнуть і гарчать. Вони снять рідними краями. Бачать себе в піщаних пустелях чи в диких кодрах, на волі, в засідках, в погоні за дичиною. Інколи застогне і бенгальський тигр Раджа. Йому сниться, що лапу схопив залізний капкан. Він кидається і рветься. Потім схоплюється і вдаряється об ґрати; відчуває, що ява жахливіша, ніж сон, ніж залізні зуби капкана. Бо тоді він мучився сім діб, знесилився і чекав смерті. Тепер же його гнітило щось страшніше за смерть. Він ув'язнений у клітці й мусить слухатися шовкового батога. Він, беззахисний, мусить терпіти наругу від мавп, які жбурляють йому на голову шкірку від помаранчів. Все це його дратувало, і він починав ревти. Тоді всі звірі в клітках прокидалися від своїх блаженних снів. Вмить вони забували милі видіння: розуміли, де знаходяться. Їм ставало ясно, що вже ніколи не побачать лісів і гір, гір і пустель, льодів і озер. Ніколи. Ніколи, oprіч сну. І всі починали ревти, мукати, стогнати.

Весь звіринець сповнявся неймовірним гамором.

А собаки, далеко в місті, настовбурчивши шерсть, починали й собі гавкати та вити.

Таке змагання пробуджувало місто від сну.

Згодом ревище вщухало. Звірі знову засинали і знову на крилах сну переносилися у свої далекі світи, яких ніколи не побачать увіч.

Бенгальські тигри знову никали по лісах, в яких до самої землі спускалися ліани, пурхали метелики завбільшки з пташку і пташки, маленькі, наче комахи.

Лоскотав ніздрі звабний запах, сповнений вогкістю узбережжя й ароматом квіток лотосу. Тигри піднімають морди й жваво нюхають, щоб одрізнити запах антилоп,

здобичі, від запахів свого брата, тигра. Та в ніс б'є сморід стаєнь і гною. Все розвіюється. Крім важкого, поганого сну.

Фрам у темряві спинається на задні лапи. Пробує повторити все, що знав і вмів тоді, коли легко виходив на арену й публіка стрічала його оплесками.

Стає на передні лапи, йде. Пробує перевернутися через голову. Вперед і назад. Кланяється вправо, вліво й дякує уявним глядачам. Нібито ще щось знав, та ніяк не може згадати. Клітка занадто тісна.

Знову опускається на чотири лапи, як усякий ведмідь.

Забивається у свій куток і намагається заснути.

Він волів би, щоб йому наснилися білі простори з вічною кригою й снігами, з тріскучими морозами й заметілями.

Та сни надто короткі, і далекі згадки губляться в тумані.

Фрам народився далеко, в полярних льодах

Пізно, коли скліплювалися повіки, Фрамові завжди снілося одне й те ж.

Перед ним пропливали хвилюючі пригоди далекого дитинства, згадки про яке розгубилися за довгі роки.

Це була історія маленького білого ведмежати, яке підібрав в північному краю молодий ескімос, привіз у теплий порт один матрос і продав у цирк.

Ведмежа виявилося спритнішим за своїх братів. Воно було не таке полохливе, сильніше, кмітливіше. Швидше засвоювало науку. Здружилося з людьми. Розуміло, що їм приємно, а що ні, що йому дозволено, а що заборонено.

Поступово від вистави до вистави Фрам здобув славу, став дорослим ведмедем, який сам виходить на арену виступати без приборкувача і щоразу вигадує новий жарт.

Він забув, що колись блукав далеко, у крижаній пустелі, де день і ніч тягнуться по шість місяців, де день і ніч складають рік. Забув. Думки його ніколи не поверталися туди.

Він жив серед людей. Був їхнім другом, улюбленцем. Здавалося, вмів читати в очах бажання й радість, розумів їх смутки.

Тепер той віддалений, давній світ раптом пробудився в ньому. Прийшло, ввірвалося і закружляло уві сні все забуте.

Йому завжди снілося одне й те ж. Спочатку безпросвітна темрява. Холодна і вогка ніч у крижаній печері. Там, на острові, оточеному крижинами, народився Фрам. Він народився вночі, а ніч тягнеться там півроку. Півроку не виглядало сонце. На небі поблискували зорі, й інколи визирав місяць. Але найчастіше — темрява, бо зорі й місяць були оповиті хмарами, а віхола крутила вихори, ревля й вила. Лід тріщав од морозу, від жаху настовбурчувалась шерсть. Як і всі ведмежата, Фрам народився сліпим. Через п'ять тижнів він став бачити.

До печери снігу не надувало. Тільки доносилося знадвору завивання вітру. Скрізь довкола виблискував лід.

Ведмежаті було тепло: шерсть ведмедиці захищала його від дошкульного холоду.

Ведмежа шукало мордочкою теплого молока. Відчувало, як мати лиже його, гладить лапою.

Фрам прокидався сам.

Часом ведмедиця його залишала, йдучи по їжу.

Він не міг збагнути всього цього, часто прокидався в темряві й самотності. Починав тихо скиглити, ніби когось кликав. Замерзлий і зляканий, повертався мордою до крижаної стіни.

Йому було холодно. Надворі гуркотіли крижини, в повітрі носило куски льоду, а йому ввижалися кроки.

Фрам засинав, скоцюрбившись од холоду. Прокидався знову зігрітий, радісний і розімлілий від сну. Мати знову побіля нього, він смокче тепле молоко, й м'яка шовковиста лапа пригортає його до грудей.

Він розумів, що повернулася добра істота, котра про нього дбає.

Та який же він був ще незграбний і дурненький!

Бо не знав, скільки у мами було турбот, як їй важко його залишати, вирушаючи на полювання.

Нехотя розплющив очі. Довкола темрява. Темно було й надворі, куди він насмілився виткнути морду із крижаної схованки.

Раз, тільки раз побачив він диво: в небі палахкотіло полум'я. Воно вигравало веселкою. Світло мінілося, іскрилося на сліпучому гребені, далеко в океані. То було північне сяйво. Та звідки йому про це знати? Він злякався і завив. Потім грайливе світло зникло — і знову насунулась чорна темрява. Це йому не сподобалось...

І дурненький думав — світло втікає від його виття. Йому схотілося, щоб про це знала мама, і він заричав глухувато, як і вона. Та у мами були свої турботи. Тепер вона брала його з собою на полювання, щоб він вивчав закони, за якими живуть білі ведмеді.

Вона притискала його лапою, щоб він тихенько стояв на кризі, поки сама спуститься до води. Він не наважувався поглянути вниз. Чув, як хлюпає вода, як тріщать крижини, але нічого не розумів. Не знав, як плавають крижини, гнані вітром, як змерзаються, нагромаджуються і розтягаються, скільки сягає зір.

Ведмедиця поверталася із закривавленою мордою. Мабуть, ловила рибу або полювала моржів, тюленів чи ще якогось водяного звіра.

Обоє наїдалися досхочу.

Потім простували до своєї печери. Ведмедиця завжди підштовхувала його, щоб він чимчикував попереду. Сама йшла ззаду, захищаючи його від хижих звірів.

Живучи в темряві, ведмежа думало, що цілий світ огортає безкінечна ніч. Бо ще ж не бачило денного світла, не знало, що таке сонце й день. Йому і таке життя здавалося гарним. Мав надійний захист. Теплого молока було вдосталь. Щоправда, коли довго ходив по кризі, замерзали лапи. Та шкура білих ведмедів товста, бо вони живуть у льодах і снігах, у найхолоднішій частині земної кулі.

З якогось часу ведмедиця занепокоїлась. Вона виходила з печери і вдивлялася все в

один бік. Поверталася назад. А згодом знову прислухалася.

Ведмежа трималося за неї, як кошеня. Тільки пізніше зрозуміло, чого ждала мати: крайнеба, куди вона дивилася, темрява розсіювалася.

Спочатку посвітлішав, заголубів обрій. Потім — за цей час ведмежа встигло виспатися і чотири рази поїсти — голубінь почала рожевіти. Ще через чотири обіди на видноколі зажевріла червона смуга. Вона довшала, ширшала й піднімалася дедалі вище. А ще після одного сну здивоване ведмежа з острахом побачило в небі величезну червону кулю.

Малюк повернув туди голову й заричав. Та світло не боялось його, не гасло. Натомість розпливлося по небу і вся льодова просторінь заискрилася. Ведмежа мружилось — саяво сліпило очі. Тільки згодом, призвичаївшись, уже не кліпало очима.

Так Фрам уперше побачив сонце і день. Сонце, яке на півночі більше, ніж будь-де в світі, і яке не заходить кілька місяців.

Так розпочався найдовший день.

Мороз спав не одразу. Напосідав час од часу, аж поки місцями не розтанули сніги й льоди і не повіяв теплий вітер з далеких країв.

Все довкола біліло й іскрилося. Гірські вершини миготіли, як люстерка. Далеко на обрії носилися інші великі крижані острови, то віддаляючись, то зближаючись, і змерзалися в суцільні нескінченні мости. А інколи океан бував чистий, тільки віддавав зеленим полиском води. Тоді Фрам бачив, як на крижинах пропливали ведмедиці з своєю малечею. У всіх було по двоє ведмежат. Тільки він був у матері одинак.

Ведмедиця збиралася в путь. Ведмежа нічого не розуміло й не хотіло залишати барліг. Лігво було надійним сховиськом од завірюхи. Фрам боявся, що знову насуне жахлива ніч.

Звідки йому було знати, який довгий полярний день і що сонце зайде аж через кілька місяців. Не відав він і того, що білі ведмеді кочують від острова до острова, шукаючи місце, де є вдосталь тюленів, моржів, риби й зайців-біляків.

Рушили в путь: Фрам попереду, ведмедиця за ним.

Коли їхній шлях перетинали тріщини чи кам'яні виступи, ведмежа оглядалося й запитувало матір, як бути. Вона пробиралася вперед і обмацувала очима місцевість, потім брала ведмежа на оберемок і, зіп'явшись на задні лапи, переносила його через скелю чи тріщину, на дні якої дзюрчали тоненькі струмочки.

Зупинилися, нарешті, біля великого плавучого острова, притиснутого до узбережжя.

З великою осторогою мати й син ступили на крижане поле.

Воно відокремилось і понесло їх у відкритий океан. На острові з'явили широкі ополонки. Звідти висунулись чорні блискучі й страшні голови. Враз пірнули і знову виринули, чіплялися за край крижини довгими гачкуватими зубами. То були моржі, якими найбільше люблять поласувати білі ведмеді.

Ведмедиця притиснула своє дитинча лапою, щоб воно принишкло. І ось воно вже злилося з снігом. А сама причаїлась за крижаною брилою.

Довгенько чатувала.

В краєчку тріщини показалась голова, кругла й блискуча. Вчепилася іклами в лід, а очима нишпорили довкола: чи ніщо не загрожує? Потім створіння вилізло на поверхню, спираючись на дві куці лапи, схожі на ласті. Піднялось на край крижини і вигрівалося на сонці. А за мить з'явилося ще одне, і ще, і ще...

Моржі вилазили з води і вкладалися спати.

Ведмедиця сторожко підкрадалася, обходячи моржів так, аби відрізати їм шлях до води. І скоро наспіла слухна хвилина, кинулася вперед. Серце наполоханого ведмежати ще ніколи так не тіпалося.

Ведмедиця стрибнула, схопила крайнього моржа і вп'ялася зубами йому в голову. Ведмежа чуло, як хрускотіли кістки. Морж борсався — інші з жахом шарахнули у воду й пірнули на дно.

Коли здобич уже не ворушилася, ведмедиця бурмотанням підкликала ведмежа. Воно підходило лячно, спотикалося, задкувало. Не знало, що таке смерть, не знало, що мертвий звір не має ніякої сили. Ведмедиця пазурами розпорола моржеві череву. Куснула тепле м'ясо, налите кров'ю. Кликнула поласувати й ведмежа. Воно покуштувало і спочатку не дібрало смаку. М'ясо здалося занадто жирним. Відразно пахло. Тільки пізніше ведмежа зрозуміло, що той запах викликає апетит. Відтоді і йому смакувала здобич.

А до полювання воно зразу звикло.

Вони попливли далі, перескакуючи з крижини на крижину. Як тільки ведмежа заглядить моржів, що вилежувалися на сонці, враз хапає зубами ведмедицю. Вона штовхає його лапою, щоб воно вгамувалося. О, вона навчить дурненького ведмедика, як жити на світі! Вона ніколи не промахнеться, ніколи не прогавить здобичі.

Та полювала лише тоді, коли їй допікав голод. Вбивши моржа, подовгу спочивали. Спали, нишпорили навкруги, знову і знову поверталися до залишків здобичі, аж поки не обгризали останньої кістки. Тепер хай вилазять з води десятки моржів: сита ведмедиця навіть не гляне на них.

Якось їхню плавучу крижину прибило до скелястого острова. Скільки не кинеш оком, тяглося довге узбережжя, впереміш з крижаними й кам'яними брилами.

Ведмедиця зразу ж дуже зраділа: Не підозрівала, що там на неї чатує смерть. Весело видерлася на кам'яну скелю. Вгорі розстелялося узгір'я з видолинками. Ведмежа вперше зачудовано розглядало шовкову мохову зелень, кучерики трави і щось незрозуміле й дивне, схоже на криваві плями.

Фрам спробував його лизати, та зразу ж відсахнувся. То була не кров, а квіти. Цвіт полярного маку.

Ведмедиця рилася в мохові мордою, шукаючи якесь коріння. Вона вдоволено муркотіла й підкликала до себе сина — хай він поласує. Очевидно, м'ясо і жир моржів їй набридли. Їй хотілося чогось свіжішого й запашнішого.

Далі вони просувалися більш повільно й обережно.

На снігу виднілися дивні сліди невідомих тварин і птахів.

Сліди ції губилися в долинах, де сніг уже розтанув, де зеленіла чахла травичка і цвіли квіти. Ведмедиця не відпускала од себе малюка і часто нюхала повітря. Вологий вітер доносив до неї якісь чужі запахи. Зачувши їх, вона швидко відбігала, раз у раз оглядаючись і ховаючись за здіблені крижини.

Саме тут Фрам уперше почув собачий гавкіт.

Коли до його вух долинув цей незвичний звук, він підняв лапу і завмер на місці.

Ведмедиця зразу ж підійшла до нього, готова захистити його від невидимої небезпеки, повільно звелася на задні лапи і прислухалася, водячи очима й широко роздуваючи ніздрі.

Та гавкання даленіло. Воно чулося дедалі слабше, аж поки зовсім не стихло.

Якусь мить вони стояли не ворухнувшись. Потім ведмедиця стала повертатися на задніх лапах, як на гвинтовому стільчику, нюхаючи вітер. Гавкання не чулося, та вітер приносив дивний, незнайомий, кислий запах. Це був запах людей і собак, невідомий не тільки ведмежаті, а й ведмедиці.

Уривчастим гарчанням вона подала йому знак: треба негайно забиратися геть. Залишатися тут було небезпечно. В неприємному запахіві й гавканні невідомого звіра вчувалася погроза.

Вони поспішили до берега, та крижані острови вже встигли відірватись од скель. Їх підхопила океанська течія. Попереду вилискувала безмежна водяна пустеля, ряба поверхня якої, мов розсипана луска, відбивала сонце. Лиш далеко-далеко, де небо зливалася з водою, бовваніли плавучі крижані гори.

Ведмедиця зрозуміла, що вона зі своїм малюком — полонені острова, на якому чутно гавкання загадкових звірів, де вітер приносить кислий, противний запах, чужий в кришталево-чистому повітрі.

Вона почала лизати мордочку ведмежати з особливою ніжністю, ніби знала, що скоро позбудеться його, ніби передбачала свою смерть.

Та дурненьке ведмежа безжурно гралося й забавлялося.

Сонце підбилося високо, на середину неба. Промені його переломлювались у льодах. Недалечко в проталині, стиснутій зі всіх боків кригою, зеленіла смужка моху, росла трава, червоніли квіти.

Ведмежа качалося по м'якому мохові й зривало зубами кволі полярні маки.

Людина, собака й рушниця

У крижаній пустелі біла ведмедиця вперше побачила світ і прожила довгі роки, але досі жодного разу не бачила людини.

Навіть не підозрівала, що існує така дивна істота. Не чула ні собачого гавкоту, ні бахкання рушниці. Не знала, як тісно згуртовані між собою ці три вороги диких звірів: людина, рушниця й собака, котрі ніколи не минуть здобичі, коли її може дістати куля.

І ніколи на ведмедицю не була націлена залізна трубка, з якої вилітає свинцева кулька — смерть.

Вона жила вдалині від мисливців і зброї, у зовсім неходжених місцях.

Цю самотність не міг ніхто порушити, бо стояли жорстокі морози й бушували заметілі. Півроку все огортала ніч. Куди не глянь — виблискував зелений океан, стелилася вічна пустеля.

У цьому водяному безмежжі, саме тоді, як сонце підбивається високо в небо, погойдуються плавучі крижини, посуваючись на південь, мов таємничі кораблі без вітрил, стерен і веслярів.

Потім неозорий океан на довгі місяці сковувало кригою, і він перетворювався на суцільне льодяне плато: тисячі й тисячі кілометрів, укриті снігом. Все навколо німе, закам'яніле, нерухоме, пустельне й біле.

Деся далеко, на південних землях, сяло сонце, ширяли ластівки, подзвонювали тронками отари на пасовиськах і стрибали ягнята з китичками на вухах.

А тут пустеля, сповнена жаху, захищена зубами морозу, прокладала між далеким світом та країною білих ведмедів кордон, який важче було подолати, ніж фортечні мури.

Все те було далеке від життя з запашними пасовиськами навесні, з жайворонками, з бузковим цвітом.

Та все ж іноді з теплих країв прилітали зграї білих галасливих птахів.

Пурхали, шелестіли м'якими шовковими крилами. Може, вони бачили пароплави й сани, міста й порти, церкви з банями й вокзали, поїзди й телефонні дроти, аркові мости й бистрі авто на шосе, парки з військовими оркестрами й площі з високими пам'ятниками, сади з трояндами та інші чудові витвори людських рук. Може, знали, що ті руки творили й інші дива, якими знищували істот землі, лісів, вод і неба. Може, чули постріли вогнепальної зброї. Може, знали, що в тонкій сталевій трубочці причаїлася неблаганна смерть. Миттева і незбагненна, вона чатує, коли людина підкрадається, приклавши рушницю до плеча.

Проте вони не могли цього розповісти. Їхній крик ніби розтинав непорушну залякність білої пустелі. Вони галасували своєю, тільки їм зрозумілою мовою.

Потім, коли починали бурхати різкі холодні вітри, провіщаючи наближення піврічної ночі, вони збиралися зграями і відлітали назад у весняні бузкові краї.

Залишалися лише дикі звірі, що жили у вічних снігах: песці, що сторожко кралися заметами; білі зайці, звиклі до того, що їх, найменших мешканців крижаної пустелі, повсякчас переслідують вороги. А на узбережжя островів і на плавучі, примерзлі одна до одної, кришталеві крижини вилазять з води морські корови — моржі, і морські леви — тюлені — постійна здобич білих ведмедів.

Тільки вони й чорніли на білому снігу.

А навкруги, куди не глянь, осяйна білизна.

Білі кучугури снігу, білі льоди, білі ведмеді, білі лисиці, білі зайці, білі полярні птахи, які живляться рибою й не можуть полетіти кудись далі на своїх коротких крилах.

Для білої ведмедиці Ноїв ковчег зупинився тут.

Всі були такі кволі, що не могли боротися з нею. Одні рятувалися від її кігтів тільки

втечею. Зайці ледве торкалися блискучого льоду, вистрибуючи, як акробати. Лисиці зливалися з білим снігом.

Та лисиці й зайці — надто дрібна здобич для просторого ведмежого шлунка. Варто було вистежувати тільки моржів та тюленів—з них неабияка пожива.

Зовні моржі страшні. Навіть на малюнках і знімках. Великі, блискучі потвори рядочком витягувались на крижинах, жахаючи охриплим ревом, кирпатими мордами, довжелезними вусами й зігнутими іклами.

Проте вони були не спроможні боронитися навіть від вовченяти з молочними зубами. Не могли пробігти бодай десять кроків. Зовсім не вміли захищатися. Вони сильні й кмітливі лише у глибоководній риболовлі.

З-за крижаної стіни з'являлася ведмедиця, вишукуючи здобич. Навалювалася всім важкенним тілом на лискучу купу м'яса. Загонила зуби в круглий череп, аж хряскотіли кістки. Інші тварини наполохано металися й стрімголов кидалися у воду.

Оце й уся боротьба. Деякий час ведмедиця була всеможною володаркою у краю, де ніякий інший звір не міг її подолати.

Десь поруч інша біла ведмедиця мала свої володіння. Вони не сварилися. Не ворогували. Не вдиралися в чуже царство.

Коли здобичі меншало або вона кудись перекочувувала, тоді кожна вирушала на плавучій крижині до іншого острівця, що бовванів на видноколі.

Крижина просувалась далі й далі, як корабель без вітрил і весел, аж поки не зупинялася біля зустрічного крижаного берега.

І куди тільки сягало око, стелилася нова сліпуча пустиня, по якій не ступала людська нога, але там було вдосталь тюленів і моржів. А на старому місці то тут, то там ведмеді залишали після себе гори кісток...

Снігопад укривав ті останки, замітаючи сліди кривавих обідів.

Та на тім острові, куди перебралася ведмедиця з ведмежам, подекуди виднілися незрозумілі сліди, а вітер доносив якийсь запах, вселяючи тривогу. У повітрі нависала схована небезпека.

Ведмежа згорнулося клубочком біля матиного тіла, знаючи, що завше знайде там тепло й захист. Сховало мордочку в біле хутро. Легенько клацало зубами. Скавучало так тихенько, що не чути було й за три кроки.

Знову запала тиша й обманлива самотність. Десь серед крижин дзюрчав струмочок.

Ведмежа, підкуплене такою тишею, заходилося гратися: підстрибувало з радості, качалося в заметах. Але ведмедиця витягла його лапою назад і поклала біля себе, захищаючи мордою.

Вона зіп'ялася на задні лапи й оглянулася довкола: чи не підкрадається ворог?

Це була розвідка не зором, бо ведмежі очі малі, розміщені по боках голови й тому не можуть охопити далеч.

Ведмедиця ніздрями ловила вітер. Нюх служив їй краще, ніж зір і слух. Та нині нюх її зраджував. Вітер повернув з півдня на північ і вже зовсім не приносив запаху незнайомої істоти.

Отже їй приверзлося? Ведмедиця вдоволено замурмотіла. То й добре! Їй не подобається ця незрозуміла тривога, коли поруч з нею кволий малюк.

Вона опустила на чотири лапи.

І тоді, саме тоді, коли вона вже заспокоїлася, попереду, немов з-під землі, несподівано з'явилися людина, собака й рушниця.

Вони були дуже близько.

Підкралися проти вітру, тому їх і не зрадив запах.

Вигулькнули з-за крижини так неждано, що тепер не було й найменшої надії на порятунок.

Ведмедиця відважно випросталася. Тепер вона не боялася, уздрівши, які немічні істоти погрожують їй.

Якби тварини вміли сміятися, вона зареготалася б, аж задрижали б крижини. Оце так небезпека! Їй боятися цих кволих, непоказних створінь?

Дивилася на них з цікавістю й без ніякої ворожнечі. Хотіла наблизитися, щоб краще роздивитися.

Людина? Невелике тіло, закутане в хутро й шкури, здавалося їй таким немічним, що одним ударом лапи можна повалити його на землю. Собака? Який волохатий виродок! Все пнеться галасувати, що аж жаль бере. Гавкає, гарчить, стрибає, ковзає по льоду, відступає. Тією ж лапою вона могла б роздробити псові хребет, убити його на місці.

В руках у людини рушниця. Саме з неї найбільше й глузувала ведмедиця. Та це ж паличка, тріска. Вона кігтями розтрощить її в цурки, а зубами зігне в одну мить.

Ведмедиця ступнула вперед.

Людина наближалася до неї, вона — до людини.

Перевалювалась на двох лапах і зовсім непогрозливо ричала. Їй кортіло зблизька познайомитися з чудернацькими істотами, які з'явилися так зненацька. Хотіла обнюхати їх, перекинути мордою, щоб потім приголомшених лишити за іграшку для пустотливого ведмежати.

Потім сталося диво, найприкріше й найстрашніше.

З тонкої чорної трубки, з цієї нікчемної лозини, вихопився клубок полум'я. Пролунав сухий тріск.

У вічі ведмедиці блиснуло світло. Її пронизав жорстокий біль, якого вона ще ніколи не відчувала.

Потім потемніло в очах...

Ще полум'я з кінчика трубки — й знову тріск, і знову тупий біль у вусі, десь аж у кістках, що аж розколювалась голова.

Потім мертва тиша. Ніякого відчуття. Порожнеча. Клеочучи, життя витікало разом з кров'ю.

У ведмедиці обм'якли лапи, й вона звалилась на крижану постіль.

Вона швидше пішла у небуття, ніж збагнула, що трапилось.

Може, забрала з собою дивне запитання, котре ще світилося в її маленьких

допитливих очах якусь мить тому. Може, забрала з собою велику тривогу матері за ведмежа, бо боялася, що і його не мине це лихо.

Людина з рушницею підійшла ближче.

Коротким наказом угамувала собаку. Ведмежа заховало голову в тепле хутро на череві матері.

Воно нічого не зрозуміло. Коли людина наблизилася й спробувала скубнути його за вухо, інстинктивно вишкірило зуби. Але людина скрутила вухо без жалю. Тонким ремнем стягнула писок і зв'язала лапи. А собака гавкав, настовбурчивши шерсть. Двічі людина ударяла пса ногою й прикладом рушниці, щоб він не кусався й не понівечив ведмежа. Щодо нього у мисливця були особливі плани.

Справді, від тої миті з білим ведмежам сталися незбагненні пригоди.

Підійшли ще й інші двоногі чудовиська, закутані в хутра й шкури. Від них несло тютюном, гострим огидним запахом. У них були плескаті обличчя, жовто-зелена шкіра, розкосі очі, колючі бороди.

Вони голосно сміялися й розмовляли.

Цей шум лякав ведмежа. Всі метушилися коло розпластаной на снігу туші. Витягли ножі й спритно розрізали здобич. Потім здерли шкіру, розрубали тушу на шматки, а нутрощі, в яких ще парувало життя, жбурнули собакам.

Зв'язане ведмежа кволо скавчало. Вряди-годи невідомі звірі штурхали його ногами. Перекочували на снігу, піднімали, ніби пробуючи, чи воно важке.

Найспритніший з-поміж них, з люлькою в зубах, з якої валив смердючий дим, вийняв із-за пояса ніж. Витер лезо об штани.

Ведмежа не знало, що в наточеному ножі схована смерть. Одначе заричало, вишкіряючи зуби. Чоловік засміявся і вдарив його колодочкою ножа по морді.

Підійшов інший мисливець з рушницею й робаками. Він щось белькотав і сердито розмахував руками.

Перевернуте мордою донизу, із спутаними лапами, ведмежа дивилося невеличкими чорними, як ожина, очима на метушню людей і не розуміло, чого вони хочуть.

Іноді заплющувало повіки.

Немовби ще надіялося, що все спливе, як після важкого миттєвого сну. Так ще в перші місяці його життя в темну печеру з'являлися страшні привиди, й тоді воно прокидалося й скавчало. Хутенько ховало мордочку у тепле хутро. Припадало до теплих грудей, смоктало молоко. Мати гладила його, лизала мордочку й очі. Воно відчувало захист і в теплому лігві жило безжурно.

Тепер же поганий незрозумілий сон триває. Грубі голоси доносяться до його вух. То віддаляючись, то наближаючись, риплять кроки по снігу. Огидно пахне.

Потім ведмежа відчуло, що його підняли й несуть, просунувши жердину крізь спутані ноги. Його несли двоє. Інші згортали шкіру білої ведмедиці. М'ясо повантажили на сани.

Прямували через сніги й крижані хребти.

Ведмежа скавуліло. Нили кості. Лякала ця незбагненна пригода. Та скавуління

нікого не розчулило. Ескімоси забули про жалість, бо для них білі ведмеді — найжаданіша здобич, така сама, як тюлені та моржі для білих ведмедів. І мисливцеві не до чуйності й співчуття, бо то було б безглуздя. Здобич є здобич. Надто в крижаній пустелі, де полювання — не розвага, а білий ведмідь — це харч для племені на цілий тиждень.

Нарешті підійшли до скупчення обледенілих іглу — круглих халуп із снігу, з вузьким чорним входом, як у льох.

Зраділі жінки та діти кинулись назустріч чоловікам. Шкандибали, зіпершись на плечі молодих, старі й немічні. Це було справжнє свято. Нарешті мисливці повернулися із здобиччю. Тиждень їм не щастило. Тому не було свіжого м'яса. Їли саму сушену рибу. А без свіжого м'яса їм усім загрожував скорбут, найстрашніша хвороба в полярних льодах.

Ось чому всіх пойняла галаслива і невгамовна веселість.

Біле ведмежа поклали в куток однієї іглу.

Там воно вперше побачило вогонь. То було тільки слабеньке чадне полум'я каганця з тюленячим лоєм. Але це йому видалося таким новим, таким незрозумілим — ніби скалочка сонця, схована в горщечку, ніби полум'я із дула рушниці, що приносить смерть,— і воно почало вити й метатися.

Його оточила ескімоська малеча. Як і дорослі, діти були в хутрах, шкурах та в кошлатих шапках з песця чи білого зайця.

Один малюк тицьнув ведмежаті кістку. Воно відвернулось, а діти засміялися.

Потім один хлопчик наважився й розв'язав ремінці. Ведмежа, стогнучи, поповзло. Воно хотіло влягтися на шкурі ведмедиці, простеленій у кутку. Шукало джерела теплого молока, м'які губи. Та вони, як і хутро, тепер були холодні. Десь поділося молоко.

Ведмежа не розуміло цієї загадкової зміни. І взагалі нічого не могло збагнути. Тільки вловлювало ще той знайомий запах могутнього і доброго тіла, біля якого завжди знаходило захист, притулок і ласку.

Тепер же це була тільки здерта ведмежа шкура — та й годі. Одна з найкращих шкур, що її будь-коли бачили в ескімоській іглу.

Ведмежа згорнулося в клубочок. Ждало, що шкура раптом оживе, лапа легенько його погладить, а язик лизатиме його перелякані смутні очі, й знову потече тепле молоко.

З такими сподіванками ведмежа задрімало.

Кругом каганця з тюленячим лоєм заснули всі: жінки й чоловіки, діти й старі.

А каганець чадив терпким, задушливим димом.

Стомлені люди спали як убиті.

Знадвору долинав собачий гавкіт, але це нікого не тривожило.

Ім'я твоє буде Фрам

Потім знову все закрутилося, як у вирі.

Ведмежа проснулося пізно і вже не в іглу, а в шкіряному човні. За веслами сиділи інші люди, з більш видовженими й білішими обличчями.

Це були китобої й мисливці тюленів. Вони прибули з далеких земель. Кілька місяців кочували з острова на острів, а тепер збиралися додому, бо насувалася довга полярна ніч із заметілями. Це ж вони й виміняли за кілька пачок тютюну біле ведмежа.

Для нього настало інше життя. Та розум його не здатний був нічого збагнути.

Човен плів зеленою водою до корабля, що стояв на рейді подалі від льоду. Ведмежа пробувало ворухнутися. Лапи заніміли, бо їх стягли' ремнями.

Ведмежа зачепили гачком за мотуззя й підняли на високий корабель. Воно билось об мокрі борти й марно скигло. Це тільки смішило людей на палубі та в човні.

Спочатку його кинули між канатами. Потім, коли матроси повантажили всі ведмежі хутра й тюленячі шкури, чиясь рука вивільнила його з пут. Ведмежа хотіло сховатися в куток, та рука схопила його за загривок. Воно вишкірилось і пробувало кусатись. Рука не вдарила його, а лагідно погладила. Невимовно лагідно й ніжно. Ця несподівана ласка нагадала йому пестощі матері там, у рідних льодах.

Рука налила з бляшаної банки миску молока й поставила її перед мордочкою ведмежати. Та воно й не наверталось до нього. Але запах лоскотав ніздрі й ніби запрошував пригощатись. Не відчуваючи на собі нічийого погляду, ведмежа почало несміливо лизькати. Спочатку не дібрало смаку. А далі вдоволено замуркотіло.

Молоко було тепле й солодше за материнське.

Так ведмежа дізналося, що люди здатні й на добрі дива.

Вилизало миску до дна. Вдячно підвело очі на чоловіка, який поруч попахкував люлькою.

Чоловік був худорлявий, високий бородань з голубими очима. Він приязно усміхався. Підійшов знову, щоб погладити хутро, загривок легкими вправними пальцями.

Ведмежа більше не шкірилось і не бурмотіло вороже, а приязно муркотіло, як кішка.

— Я ж вам казав! — вигукнув чоловік. — Приручу його за два тижні, мов ягня, і воно ходитиме за мною хвостиком...

— І потім оддаси його за п'ять пляшок рому!.. Чи не так, Ларсе? — засміявся хтось із матросів, попихкуючи з люльки і крізь зуби цвіркаючи просто в океан.

Чоловік, якого звали Ларс, не відповів. На його худому обличчі, в голубих очах промайнула тінь смутку.

Він був певен, що станеться саме так, бо знав свою невиліковну пристрасть.

Давно, за молодих літ, він був геть інший. Тоді обличчя його було чисте, очі ясні, голос не охриплий. То була чудова і незвичайна пора, згадка про яку на ціле життя лишається світлою.

У норвезькій землі відважний і завзятий у своїх думках юнак Нансен ладнався у

подорож до полюса. Він будував корабель за своїм планом і наймав молодих, одважних матросів, які вміли цінувати дружбу. Бо команда набиралась не для прогулянки. Скільки не поверталось із таких подорожей, однак нових манило бажання пізнати далекі полярні краї.

Дехто, як ворона, каркав, що ї вони не витерплять холоду й голоду.

Та яснолиций русавий юнак Нансен посміявся з того пророцтва.

Серед моряків, які готові були разом зносити тяжкі випробування льодами й полярними зимами, був і він, Ларс, хлопець із села, схованого в фіордах. Там залишилась його наречена. А також стара хвора мати. Бо сильнішою за любов була спокуса податися в мандри у небезпечний край, де ще не ступала людська нога.

Коли корабель, оточений з усіх боків човнами, погойдувало в голубих фіордах, виринали то сумні, то райдужні спогади.

Струнка, висока жінка, дружина Нансена, прийшла, щоб дати кораблеві назву.

За звичаєм вона розбила об борт корабля пляшку шампанського і, коли бризнуло іскристе питво, мовила:

— Назва твоя буде "Фрам"!

Фрам по-норвезьки — значить вперед.

Залунали пісні й вигуки. Всі захоплено, довірливо, поштиво дивилися на відважних моряків, які вирушали, можливо, на смерть, у невідомість.

А ген, зіп'явшись у човні, Ларсова наречена махала хустиною, зичила йому доброї дороги, щасливого повернення.

— "Фрам"! Хай живе "Фрам"! Хай перемагає "Фрам"!

Три роки промайнуло в путі по зеленому океану, і "Фрам" не зрадив свого імені.

Невтомно країв пустельні води, обминав підступні айсберги, просуваючись вперед і тільки вперед.

Тоді Ларс жив життям сміливого пориву, боровся з негодою і непохитно вірив у щасливу зірку. Він пережив жахливі пригоди. Змагався з крижаними брилами й завше виходив переможцем.

Через три роки, коли корабель повернувся, на всіх будинках Норвегії замайоріли прапори. Очі кожного світилися радістю звитяги. Вістка, мов на крилах, облетіла весь світ.

Ім'я Нансена й назва корабля "Фрам" не сходили з уст.

Торжествував і Ларс, невідомий моряк з рибацького селища. Хай ніхто не згадав його ймення. Ну й що? Це анітрохи не зменшувало ні його радості, ні приязні до капітана.

Та біль і відчай чатували на нього в іншому місці. Коли він повернувся додому, нікому було його ні привітати, ані вшанувати.

Наречена й мати спочивали вічним сном на цвинтарі серед скель. Пошесть спустошила їхнє бідне рибацьке селище. Ніхто про хворих не клопотався. Ніхто не привіз до них ні лікаря, ні медикаментів. Бідні гинули щодня, бо про них не турбувалися багаті й ситі. Тож Ларса ждали дві могили. Два горбочки з кількома

кволими квіточками.

І життя його відтоді стало нікчемним і безнадійним. Він не знаходив сил боротися з кривдою, яка стрічалась на кожному кроці.

Він став звичайним матросом і наймався на кораблі, які вирушали у Льодовитий океан бити китів і тюленів.

Нікого він більше не ждав.

І ніхто більше не ждав його.

Іноді пізньої ночі, сидючи за чаркою, він враз ударить кулаком у стіл і просить товаришів замовкнути. Потім починає розповідати всякі бувальщини із свого життя.

Одні сміються. Інші слухають мовчки, похитуючи головами, думають про надії своєї молодості, згадують щось своє ще з тих часів, коли всі вони були інші: молоді, завзяті, сміливі, дужі тілом і світлі розумом.

Кожному на віку трапляється щось прекрасне, сонячне. Незвичайна подія. Відважна чи добра справа. Перше кохання. Жертва заради когось.

Тільки бездушні можуть глузувати з таких спогадів. Того дня в одній із кают у череві корабля старий матрос-п'яниця Ларс знову почав згадувати.

Один матрос грав на гармонію.

Інші сміялися, пили вино. Клубочився такий густий тютюновий дим, що хоч сокиру вішай. До цього домішувалися запахи шкур і риби.

Гармоніст облишив музику, щоб почути розповідь. Прислухалися й інші матроси. Вже не чути було їхнього розгонистого сміху.

Ведмежа згорнулось калачиком і дрімало біля Ларсових ніг. Скавчало крізь сон. Ларс легенько погладжував його поміж вух.

Надворі нуртувала заметіль. Корабель похитувався на зеленій воді й старече скрипів.

Так скрипів колись їхній "Фрам" далеко в Північному океані, коли молодий Ларс нетерпляче чекав повернення в селище до матері й нареченої. Тоді так само завивала снігова буря й так само на крижаних заторах ревли білі ведмеді.

Ларс обірвав розповідь. Сидів, зіпершись підборіддям на кулаки, з очима, повними сліз.

Ураз стрепенувся. Схопився на ноги:

— Облишмо ці спогади. Молодість не вернеться. Налийте ще одну!

Він підняв повнісіньку склянку й вихлюпнув на біле ведмежа, згадуючи інші хрестини:

— Ім'я твоє буде Фрам!

Ведмежа вві сні злякано пересмикнулося.

Матроси загукали:

— Хай ім'я його буде Фрам!

— Фрам! Хай живе Фрам!

Це ім'я так і пристало до білого ведмежати.

З цим іменем його продали за десять пляшок рому, як тільки корабель зайшов у

перший норвезький порт. З цим іменем його купили згодом у цирк Струцького, і з цим іменем він уперше з'явився на афіші.

У людському товаристві ведмежа навчилося відчувати, веселитися і сумувати, як людина. Навчилося перекидатись, натискувати на клавіші гармонії. Навчилося любити дітей, гратися м'ячем і радіти оплескам.

Сім літ ім'я його кочувало з країни в країну на радість дітям і на подив дорослим.

Фрам, білий ведмідь... Фрам, гордість цирку Струцького.

Ескімоси з крижаного острова, напевне, зовсім забули ведмежа, куплене у них за кілька пачок тютюну.

Корабель, що привіз Фрама з далекої півночі, можливо, потонув, а може, його вже списали.

І може, не було вже на світі Ларса, старого моряка-п'яниці. Життя йшло своїм плином. Слава Фрама ширилася з міста в місто, передавалася з уст в уста.

А тепер по довгих роках Фрам марніє у своїй клітці, в глибині звіринця, отетерілий, засмучений, і не розуміє, що йому діється...

Зовсім так, як ще малим ведмежам не міг збагнути, яким побитом потрапив до людей.

Уночі, коли всі звірі за ґратами вгамовувались і снили своїми вільними землями, Фрамові на пам'ять наверталися ці події. Уві сні, а то й навіч. Сон переплітався із справжнім життям.

Пробуджувались згадки, ще живіші, ніж колись. І знову його мучили.

Деся розтанув у забутті Ларс, голубоокий моряк, котрий вперше погладив його лагідною доброю рукою.

Потонув у забутті й корабель, де вперше він перестав полохатися людей і відчув їхню приязнь.

Все сховала важка туманна завіса.

Його назавжди відірвали од полярних льодів. Він виріс серед людей, навчився танцювати, грати на гармонії, вистрибувати і радіти оплескам.

І знов ожила в спогадах велика добра істота, біля якої він грівся в темній печері ще малим ведмежам.

Перед очима загойдався безмежний зелений океан, а вгорі запалахкотіло північне сяйво.

До берега підійшла плавуча крижина. Білий ведмідь двома лапами подав знак.

— Ходімо! Хочеш з нами, Фраме?

Відчув ніздрями колючий холод полярних льодів і застогнав уві сні так жалібно, як колись на шкурі вбитої ведмедиці.

Проснувся, здригаючись, злякався і отетерів. Замість холодного чистого подиху вітру серед снігів і льодів ударив гострий запах із кліток.

Спробував розвіяти сумний настрій. Став на задні лапи і повторював свій цирковий номер. Збивався. Починав спочатку. Знову лягав, простягався, ховаючи морду в найтемніший куток, і заплющував очі: часто йому в-вижався океан з айсбергами, із

сліпучими відблисками на крижинах, снігове безмежжя, біле й прозоре, як ніщо в світі.

Білий ведмідь Фрам тужив за льодовим світом свого дитинства.

Назад до Льодовитого океану

У чужому місті, де зупинився цирк, жив дідусь, який написав колись не одну книжку про ведмедів. Тепер він недобачав. Носив великі круглі й товсті окуляри. В нього дуже тремтіли руки. Він часто кашляв і ледве ходив, зіпершись на паличку.

Жив сам. Тримав вдома собак і котів. Не було у нього внучки в білій шапочці, як у колишнього вчителя з того міста, де Фрам так прикро здивував публіку на прощальній виставі. Не було й сім'ї. Не було нікого.

Та замолоду це був один з найвідоміших мисливців світу. Полюючи, він об'їздив найнебезпечніші й найдивовижніші землі. Пишався з того, що й разу не промахнувся. Ніколи його куля не минала цілі. Ніколи жертва не уникала його пострілу, і, широко кажучи, він був найспритніший мисливець ведмедів.

В його кімнаті ще й досі зберігалися шкури впольованих ним звірів. Одні порозстелювані на підлозі біля ліжка. Інші порозвішувані на стінах і диванах.

Були тут шкури бурих ведмедів грізлі, що водяться в скелястих горах Північної Америки й не щадять мисливців, коли ті потрапляють їм до лап. Були й шкури ведмедів завбільшки з кота, які водяться на Суматрі та Яві; шкури бурих карпатських ведмедів, які звикли ховатися по печерах і забиратися у вулики; шкури білих ведмедів з Аляски й Сибіру, з Гренландії й островів, на яких полонили Фрама; хутра чорних піренейських ведмедів, які лазять по ялинах, наче мавпи.

Довго ведмідь був для нього лише незвичайною здобиччю, страшною у гніві, ціллю для його гострого зору та влучних пострілів.

Якось у лісах далекої Канади він убив буру ведмедицю.

Переслідував її цілий ранок. Побився об заклад з товаришем, що звалить її одним пострілом. І виграв. Звір упав після першого ж пострілу.

Але перед тим як сконати, уже в корчах ведмедиця притягла лапою ведмежа, щоб його захистити.

Ведмежаті було кілька тижнів. Воно ледве почало дивитися на світ. Ще хиталося на ногах. Скавчало і не відривалося од материнського тіла.

Мисливець почав його годувати. Спочатку ведмежа не торкалося молока, меду й сиропу, а шукало материнського тепла, як і Фрам, котрий в ескімоській іглу сподівався дива, що ось-ось шкура оживе і його погладить м'яка лапа.

Невдовзі мисливець випустив його в ліс, а сам помандрував далі.

Він почав досліджувати життя й звички ведмедів і описав це в своїх книжках.

Вів спостереження, аж поки старість не ослабила його зору, не відібрала сили, не зробила з нього того підсліпуватого дідуся з паличкою, якого одного ранку можна було бачити у звіринці цирку Струцького біля Фрамової клітки.

Директор супроводжував його і розповідав:

— Це втретє, пане, я маю клопіт з білими ведмедями. Кілька років підряд вони поводяться, як найрозумніші тварини. Раз завчивши програму, не потребують ніякого дресирувальника. Потім ні сіло ні впало дурнішають. Гляньте лишень! Він нічого не тямить. Сидить у клітці й чахне. Ніхто не може здолати його впертості. Кажу, що це мені втретє. З іншими двома я розпрощався легко. Нічого путнього не втратив. Це були звичайнісінькі ведмеді, не розумніші й не дурніші за інших. Та Фрам зовсім не те: він неперевершений артист! Він міг грати, розуміючи вподобання публіки, яка змінювалася з кожним містом, з кожною країною. І він пристосовувався, догоджаючи глядачам. Коли наставала його черга, я залишав усі справи, щоб і собі глянути на нього з-за куліс. Я дивився так само захоплено, як і публіка.

Я ніколи не здогадувався, що він ще вигадас. Було кажу клоунам: "Дивіться на нього і вчіться. Здається, він публіку знає краще за вас". А зараз, бачите, лежить, похнюпившись, як звичайний ведмідь. Я не знайду другого Фрама, скільки житиму.

Колишній мисливець дивився на тварину за ґратами короткозорими очима, зіпершись на паличку.

Ось він просунув руку і покликав ведмедя, тихенько промовляючи:

— Фраме! А скажи-но, що тобі сталося, голубе? Ну-ну, дурненький, ну-ну...

Ведмідь не підводив очей. Зібгавшись клубком, уткнув носа в дерев'яну стіну.

Старий пан, який забив у молодості десятки й десятки ведмедів, а потім з любов'ю писав про них книги, відкашлявся і протер окуляри:

— Ти його дуже любив?

Директор відповів:

— Я людина діла. Директорові цирку не можна говорити про любов, бо це завадить справам. Я не скнарую для хороших артистів, завдяки яким у цирк постійно пливе публіка, а в касу — гроші. Але примушую їх працювати до сьомого поту. Добре утримую тварин, бо публіка ж хоче бачити їх гарними й дужими.

— Та й годі? — запитав колишній мисливець.

— Та й годі! Інше мене не обходить.

— Ясно! Тоді поставимо питання інакше. Ти багато заробив на Фрамові?!

— Щиро кажучи, так, — зізнався директор. — Сім років він був принадою для публіки. Завше був у програмі. Варто було з'явитися афіші з його іменем на стінах міста, як там зразу товпився народ.

— Отже відчуваєш, що ти в боргу перед ним? — вів далі старий.

— Звичайно! Я дав би багато, щоб знову бачити його таким, як раніше.

Старий пан засміявся й колупнув кінчиком палиці землю:

— Ти мене зовсім не зрозумів. Йдеться не про те, щоб зробити Фрама знову розумним. Це ти зробив би для себе, а не для нього. Це вигідно для цирку. Це — бізнес. Ти не пошкодуєш грошей, щоб повернути публіці її улюбленця Фрама, а від неї попливуть грошики до твоєї каси. Та оскільки я знаю життя ведмедів, це неможливо. А я тебе питаю, чи згоден ти пожертвувати певну суму без ніякої вигоди для цирку, а тільки заради Фрама? Тільки в ім'я того, що він зробив для слави цирку. Ти не

вагаєшся?

— Ні,— мовив директор упівголоса.— Фрам заслужив цю дяку. Та чи можна йому допомогти грішми? Ніяк не візьму цього до тям...

— Скоро все зрозумієш! — вигукнув колишній мисливець і усміхнувся.— Фрам засумував за батьківщиною. Так, так. Він тужить за льодами і снігами, в яких народився. В ньому пробудилося забуте життя, і коли ти готовий пожертвувати для нього, то, на мою думку, його слід одправити назад.

Директор цирку Струцький здивовано глянув на старого пана й подумав, що той жартує. Надто вже дивовижна його ідея.

— Не знаю, як це зробити. Купити йому квиток на поїзд, чи що?

Колишній мисливець знизав плечима й роздратовано мовив:

— Добре знаєш, що не про це мова. Я не жартую. Відвезти його у північні льоди дуже просто, щоправда, дорого. Сотні кораблів щороку плывуть тепер у Льодовитий океан. Посади його на один з них і доручи надійним людям. Хай одвезуть його на якийсь із островів і випустять. Та й по всьому. А може, історія Фрама тільки й розпочнеться. Якби я не був такий старий та немічний, я взявся б його супроводити. Лише задля того, аби поглянути, що він там витворятиме. Щоб побачити, як він схвилюється, повернувшись до своїх льодів, од яких його відірвали. Це був би розділ моєї книжки, який так і залишиться ненаписаним. Це був би один з найцікавіших експериментів.

Директор цирку замислився. Подумки підраховував. Він знав, скільки коштує така подорож.

Але дуже добре знав і те, що значила б така подія для реклами цирку. Отож він задумав дати кілька вистав із завищеною ціною на квитки й відкрити підписний лист на користь Фрама. О, він не втратиться!

— Це я влаштую! — сказав рішуче.— Як дорого це мені не коштувало б, однак не відступлюся!

— Мені лишається тільки потиснути тобі руку,— зрадів колишній ловець ведмедів, а нині їхній захисник, який і не здогадувався про таємні плани директора цирку.— Це мені до вподоби.

Потім повернувся до Фрама й подав йому знак рукою:

— Пане Фраме, я гадаю, пора лаштуватися в мандри. Знаю, в тебе нема ні валізи, ні зубної щітки. Та дарма, не треба нічого. Я бажаю тобі стати знову звичайним ведмедем, диким і вільним... Аби ти радів льодам, вітрові, північному сяйву і сонцю... Щоб підшукав ведмедицю собі до пари. Щоб заснував славу ведмежу сім'ю, яка зробила б честь вашому роду!..

Фрам повагом підняв голову. Повернув смутні очі до цього старого незнайомця, доброго жартуна, хоча, може, надто балакучого.

Здавалося, Фрам розуміє старого.

— О шановний,— продовжував колишній ловець ведмедів,— ти мені не дякуєш? Тоді ти нечемний!..

Білий ведмідь піднявся на задні лапи й кумедно відсалютував, приклавши лапу до голови так, як колись на арені.

— От так, так!—зрадів старий пан.— Ти будь пильний. Послухай мене! Залиш свою шанобливість тут, залиш її нам, людям. Така привітність у льодяній пустелі тебе до добра не доведе. А тепер бувай! Щасливої дороги!

Фрам одсалютував ще раз. Потім опустився знову на чотири лапи. Сумно муркотів у своєму кутку, уткнувшись мордою в стіну. Лежав заплющивши очі й бачив плавучі крижини, які носяться по зеленому океану, немовби таємничі кораблі, без вітрил, стерен і веслярів.

Залишився сам.

Директор цирку дотримав свого слова. Спішно друкували афіші. Давали вистави на користь Фрама. Розсилали підписні листи. Зібрали багато грошей. З них чимало осіло в гаманці директора. Потім написали листи й відправили телеграми. Через два тижні прийшла бажана відповідь.

З далекого чужоземного порту відгукнулася велика фірма, яка по всіх усядах наймала мисливців, і ті ловили різних тварин, птахів і плазунів для цирків та звіринців. Директор фірми погодився відвезти Фрама на його батьківщину.

Корабель з туристами вирушав у полярні краї. На ньому мали поплисти й два бувалі мисливці, щоб спіймати білих ведмедів для цирків і звіринців Європи.

Отже, Фрам міг радіти, що незабаром вирушить у безплатну подорож.

Вість поширилась, і в цирку заметушилися.

В день одплиття зібралися клоуни й гімнасти, акробати та їздці, щоб попрощатися з білим ведмедем.

Одні гладили його. Інші частували улюбленими фруктами, цукерками й сиропом.

Потім біля нього лишився дурний Август.

Цього разу він був без наліпленого носа й рудої перуки, як тоді, коли підстрибував, виставляючи себе на посміховище.

Ранок. До початку вистави ще далеко. Тому дурний Август не одягнув костюма блазня й не нафарбував обличчя. В поношеному піджаку, стомлений, він мав дуже сумний вигляд. Таким був дурний Август у повсякденному житті, коли знімав фрак, довжелезні черевики й відривав наліплений перець-ніс.

Старий хворий клоун жив самотньо і знав, що невдовзі шукатиме притулку в якомусь будинку для престарілих.

Як і Фрам, він перевтомився. І йому хотілося облишити клоунське життя з сальто-мортале й викрутасами, що потішали публіку. Та для нього не було ніякого рятунку. Він мусив сміятися, корчити гримаси, зносити удари дошкою по голові, стусани в спину — тільки такою ціною добував собі хліб насущний. Інакше його витурив би на вулицю директор цирку, жорстокіший, ніж звірі за ґратами.

І ось старий, змучений клоун прийшов попрощатися з Фрамом.

Сім літ нерозлучно кочували вони з цирку з міста в місто, з країни в країну. Скрізь їх нагороджували оплесками, повсюди їх приязно стрічала публіка.

А тепер їхні шляхи розходились. Життя виявилось поблажливішим до ведмедя, даруючи йому свободу. З клоуном же воно повелось жорстоко, навічно прив'язавши його до цирку заради шматка хліба.

Дурний Август увійшов у Фрамову клітку.

Ведмідь дивився на нього добрими лагідними очима. Їх зв'язувала давня дружба. Можна думати, що Фрам розумів, як важко було клоунові день у день розважати публіку.

— Отже, від'їдиш? — запитав дурний Август і погладив ведмеже хутро.

Ведмідь не знав, що відповісти. А втім, він і гадки не мав про подорож. Навіть не підозрював, який приємний сюрприз приготував йому колишній мисливець.

Він бачив, що всі приходять до нього, пестять його, пригощають. Але не розумів сенсу цих проявів любові.

Відчував, що готується щось нове й незвичайне. Людська метушня непокоїла його. Та розуміння його далі цього не йшло.

— Отже, їдеш? — перепитав дурний Август.— Друже Фраме, я тобі заздрю. Як я журитимусь! Без тебе цирк опустіє. Ти був порядний ведмідь. Порядніший від ненажерливого звіра — нашого директора!..

Старий клоун ткнувся лицем у хутро білого ведмедя.

Фрам торкнув його лапою, легенько, приязно. Ніби розумів його страждання. Клоун ураз відскочив од звіра. Відчув, що навертаються сльози. Не хотів, щоб хтось це помітив, а то ще почнуть глузувати: дурний Август плаче! Він шарпнувся, смикнув двері клітки й побіг, махаючи ведмедеві рукою:

— Щасливої дороги, Фраме, щасливої дороги!

Того ж дня Фрама помістили в вагон у хвості поїзда.

Їхали через незнайомі краї ніч і два дні, аж поки прибули у порт, з якого відпливав корабель у Льодовитий океан.

Фрама не стомила ця подорож із змінами краєвидів, бо для нього то була не первина.

Він звик бувати в нових місцях, чути різні мови, бачити по-різному вдягнених людей — все це змінювалось од кордону до кордону.

І нині проїздили через міста, де на старих почорнілих мурах виднілися вилиняні афіші з його зображенням.

Щойно відчалив корабель, Фрам відчув — його жде щось незвичайне.

Він дряпав кігтями двері каюти. Не торкався їжі й води. Був дуже збуджений.

Чув, як об борти корабля шурхотить вода, а це хлюпотіння нагадувало йому щось далеке й давнє.

Так, усе нагадувало іншу дорогу. І корабель, на якому синьоокий моряк Ларс, любитель оковитої, привіз Фрама до теплих країв, аби поміняти його на десять пляшок рому.

Між туристами ширилася чутка, що на кораблі є дресирований білий ведмідь — прославлений Фрам, який затужив за рідними льодами й більше не хотів виступати. І

тепер директор цирку Струцький відправляв його назад.

Туристи прийшли, щоб поглянути на ведмедя. Принесли йому ласощів. Вітали його оплесками, як колись на виступах цирку. Дехто добре пам'ятав, як Фрам перехилив пляшку пива, як грав на гармонії, як частував дітей цукерками, й дивно було, що тепер він не приймав ніяких гостинців.

— Може, йому тут набридло? — мовила молода жінка. — Хіба вам не видно, який він сумний? Я його бачила раніше. Це був найвеселіший ведмідь у світі. Справжній клоун. Він витворяв таке, що всі сміялися до сліз... Скажімо капітанові. Він людина тямуща. Випустить Фрама на палубу. Я заприсягаюсь, що він дивитиметься на море й радітиме, як людина.

Молода жінка мала добру душу.

Вона пішла до капітана й домоглася свого.

Двері відчинили — і Фрам опинився на волі: оточений пасажирами, він міг прогулюватися по палубі.

Справді-бо, Фрам поводився, як людина. Він став на дві лапи й сперся на бар'єр палуби. Довго вдивлявся у морську далечінь, на північ, туди, де були вічні льоди й сніги.

Потім гуляв, забавлявся.

Його оточили допитливі туристи. Діти простягали йому м'ячі, цукерки. Він підкидав м'ячики, розкривав коробки й роздавав гостинці. До вечора заприятелював з усіма пасажирами.

Та подеколи, підходив до краю палуби, щоб окинути поглядом далечінь і вдихнути солоний вітер.

Надвечір він сам повернувся в каюту.

— А я вам що казала? — раділа молода сердечна жінка. — Це незвичайна тварина. На місці капітана я купила б на корабель ведмедя. Це була б несподівана розвага для туристів.

Через три доби море почало мінитися зеленуватим і холодним кольором. Вітер став рвучкіший, ночі — світліші.

Фрам більше не бавився м'ячиком і ні на хвилику не відступав од залізного бар'єра. Нерухомо стояв на задніх лапах і розширеними ніздрями втягував у себе холодне колюче повітря. Воно було йому знайоме.

І ось одного ранку на обрії забовваніли перші айсберги.

Корабель стишив хід, обережно обходячи плавучі крижані гори.

Фрам жадібно вдихав на повні легені вологе повітря.

Не повертався до своєї каюти, а цілу ніч, ніби вкопаний, стримів біля борту, пожираючи очима голубу далину.

Раптом стрепенувся.

Відчув, як чиясь рука гладить йому спину. Хтось нечутно до нього підкрався. Це прийшла молода душевна жінка, закутавшись у величезну шубу. Їй не спалося. Це була її перша подорож у північний край. Знала, що мине два дні, і мисливці випустять Фрама

на крижаний острів. Тому вдягнулася й вийшла поглянути на білого ведмедя.

— Отже, друже Фраме, залишаєш нас? — шепотіла вона.— Чи ні за чим не шкодуватимеш? Чи згадуватимеш нас? Ти ж будеш сам у тій холодній пустелі...

Його хутро гладила жіноча рука й морський вітер. Фрам звів малі добрі очі на цю людську істоту, яку вже завтра не побачить. Ніби зрозумів запитання. Здається, аби в нього був голос, він би їй відповів. Підняв лапу й поклав її на плече жінці, як приятелеві в цирку.

Жінка злякано зойкнула. Блискавично майнула думка: "Що б там не було, а звір лишається звіром". Картала себе за необачність, що глумої ночі вийшла сама на палубу й наблизилася до дикого звіра.

Але Фрам прийняв лапу. В його очах ніби світився докір:

— Чому ж ти наполохалась? Невже не знаєш, що я лагідний ведмідь, який ніколи не заподіє людям шкоди.

Жінка тремтіла від холоду. Мороз дошкуляв їй крізь пухнату шубу.

Махнула рукавичкою:

— Добраніч, Фраме! Тобі слід було б спочити. Завтра в тебе почнеться інше життя. Тобі доведеться скрутно, бо ти не звик до нього.

Фрам залишився сам. Стояла голуба ніч, та й чи ніч то була? В легкому серпанку струменіло світло сонця. Наближався край, де день зливається з ніччю і доба тягнеться цілий рік.

На далекому пустельному острові

Високий, шпилястий острів, укритий заметами й кригою, жахав пустизною.

Подекуди з-під крижаного покрову стриміло гостре каміння й нагромаджувалось, наче вали розбитої фортеці. Здавалося, її зруйнувала якась стихія. І от вона, гойдаючись у зелених водах пустельного океану, виблискувала й ждала чарівника з казки, який воскресив би її.

Тим часом усе живе причаїлося. Не видно було жодного звіряти, яке пробиралося б по косогору. Не звивався голубою ниткою дим. Не шурхотів у небі бодай один птах.

Все заміліло. Не було й найменшого подиху вітру.

Корабель заякорився у відкритому морі.

Того холодного ранку на палубу висипали всі туристи, закутані в пухнаті хутра й розчервонілі від морозу.

Милувалися тим незвичайним ранком. Крізь голубі сутінки лилося матове світло, ніби з потойбічного світу. Ранок без сонця! Туристи залишили його далеко позаду, над теплими морями, в тих краях, де ніч приходить на зміну дневі.

А тут сонця не буде ще тривалий час. Воно лише нагадувало про себе червонуватою смугою на сході.

Ця смуга на видноколі віщувала весну. Та зовсім не таку, як вони полишили дома, сонцесайну й квітучу. З бузковим цвітом, з кульбабами на пасовиськах, де вистрибують

ягнята з червоними китичками біля вух.

Весна тут інакша. Сувора, без аромату гіацинтів, без ластівок і жайворонків, без ніжного мекання ягнят, без чорної стріли журавлиного ключа, ніби вималюваного на небі.

Через тиждень сонце повільно впливе на свою дугасту путь, щоб не сходити з неї кілька місяців.

Наближався день довжиною у півроку.

Це і є полярне літо. Із сліпучим сонцем, яке виблискує на заметах. Та воно холодне, мертво і непринадне, як у нас взимку.

Льоди ніколи не танули повністю. Тільки дзюрчали тоненькі струмочки. З-під снігу ледве пробивався зелений мох, який обліпив скелі, і де-не-де витикалися квіточки, кволі, блаґенькі, чахлі, без ніякого запаху.

Про все те, дивуючись, розмовляли на палубі пасажери.

Їх чарував острів, який примарою височів серед пустинного Північного океану.

Дивилися мовчки. Надто вже похмурим здавався цей клаптик землі, закутий у таку далеку пустелю.

Сірі вбогі скелі, шпилі, закляті льоди, які нерухомо віддзеркалювались у воді,— все це гнітило, огортало смутком.

Це була справжня пустеля.

Аж не вірилось, що десь у далеких краях, звідки прибули туристи, розкинулись міста з велелюдними бульварами, з вітринами й театрами, з квітами й садами. Здавалося неймовірним, що тамтешні дива, створені людиною й природою, існують вічно: взимку і влітку, вдень і вночі, що вони ждуть мандрівників, такі ж принадні й жадані.

При одній думці, що корабель може зазнати аварії і їх викине на такий острів, туристам перехоплювало подих. Тоді вони були б приречені в цій мовчазній пустелі, серед білосніжних скель, які виблискували в зеленуватому океані.

Від такої думки ставало моторошно.

— Я померла б зі страху першого ж дня! — мовила, тремтячи від холоду, молода жінка, яка була такою доброю до Фрама.

День тому вона була смілива, тепер одвага покинула її. Вона зблідла вже від думки про можливу аварію.

Уявляла себе самотньою, викинутою з розбитого корабля на клятий острів. Ось вона повзе по льоду, ось викопує в снігу печерку; не вміє добути вогню ані вгамувати голод. Насувається довга морозяна ніч, яка стискає океан невидимими лещатами. Все пропало б. Корабель, посланий на поміч, пробився б сюди не раніше як через рік.

— Я померла б зі страху,— повторила жінка, жахаючись цієї думки.

Потім вона повернулась до мисливців, які готувалися висадити ведмедя.

— Я думаю, ви несправедливі до цієї доброї істоти. Хіба Фрам виживе в цій пустелі? Це негарно. Він ні перед ким не завинив.

Один з мисливців засміявся.

— Та ви помиляєтесь! Бо говорите про ведмедя, як про людину з її переживаннями й почуттями, а Фрам — проста тварина та й годі. Білий ведмідь, що народився тут, неподалік полюса. Та ще й не на такому острові, проз який пропливають кораблі, на який навідуються люди, а на північнішому, ближче до полюса, в місцях, де не ступала людська нога.

— Та що він їстиме? А який жорстокий мороз! — уболівала молода жінка.

Мисливця це ще більше розсмішило.

— Хай виборсується сам! Так, як це роблять протягом тисячоліть його численні родичі. Тут його стихія. Справжнє вільне життя. Ми, люди, пробували переінакшити Фрама, та ба! — це нам не вдалося. Він став гімнастом, акробатом. І здавалось, при звичаївся до цього. Може, це давало йому якесь задоволення... Але одного гарного дня він засумував за льодами, де вперше глянув на світ, де минуло його дитинство.

— А де ж він роздобуде харч? Адже острів голий! — не вгавала жінка.

— Хай це не завдає вам клопоту! — заспокоїв її мисливець. — Зараз океан без криги, а через кілька днів його скує мороз. Потім вітер пошматує лід, і Фрам зможе на крижинах попливти на північ, на батьківщину його вестиме чуття. Він знайде собі товаришів. Згадає забуте, навчиться нового. Кортіло б глянути, як він буде поводитись. Адже, крім природженої кмітливості, він щось перейняв і від людей... Дещо з набутого стане йому на заваді...

— Може, його слід було б випустити на острів, заселений ескімосами? — запропонувала молода жінка, яка аплодувала Фрамові в цирку. — Він звик би й жив поблизу людей...

Мисливець похитав головою:

— Якраз цього ми й уникаємо. Ради самого ж Фрама! Ми навмисне його залишаємо тут, на пустельному острові, далеко від ескімосів, адже Фрам звик до людей і не боїться їх. Отож мисливцеві зовсім легко наблизитись і взяти його на мушку. А Фрам замість того, щоб мерщій тікати, підвівся б на задні лапи, виставивши груди під пулі. Собі ж на біду! Тому й хочемо випустити його тут, аби він швидше здичавів.

— І все-таки я стою на своєму, — роздратовано вигукнула Фрамова захисниця. — Мені зовсім не віриться, що в цій пустелі він знайде щастя.

— Шановна пані! Що вам ще сказати? Гляньте лишень на Фрама! Він сам вас переконає. Подивіться, як він хвилюється й не знаходить собі місця. Він розуміє, що ради нього зупинився корабель, що ми випустимо його на волю, і поглядом благає нас поквипитись!

Справді, Фрам не знав, що йому коїться. Став навшпиньки, втягаючи морозяне повітря. Не зводив очей з острова. Опустився на чотири лапи й вештався поміж матросів, які готували ланцюги й мотузки, щоб спустити шлюпку.

Штовхав їх мордою. Щось муркотів. Бродив по палубі, позираючи весь час на острів.

Поводився, як пасажир на вокзалі, котрому набридло чекати поїзда, що як на зло запізнюється. Пасажир бігає по перону і вдивляється в кінець колії. Часто поглядає на годинника й надокучає начальникові станції своїми запитаннями.

Матроси опустили шлюпку. Фрам сам забрався в неї по мотузній драбині, адже недаремно він був колись спритним акробатом.

— Який нечемний Фрам! — розчаровано розвела руками молода сердечна жінка.— Я від нього такого не сподівалась. Навіть не попрощався!

— Та що ви хочете, пані? — заступився за нього капітан корабля.— Пора йому забути про ввічливість, завчену від людей. Навряд чи в такій пустелі вона йому знадобиться...

Фрам забув, цілком забув правила доброго тону.

Не тільки не попрощався й не відповів на прощальні привіти приятелів до нього пасажирів, а, випроставшись на задніх лапах, повернувся до них спиною.

З кожним помахом весел шлюпка оддалялася від корабля.

Деякі пасажирів налагодили фотоапарати. Був тут і кінооператор, який крутив свою машину, щоб зняти прощання Фрама з людьми й цивілізацією.

Та Фрамові все це було байдуже. Здавалося, він не чує й не розуміє окриків.

Він упивався поглядом у крижаний, засніжений острів, може, той, на якому він білим ведмедем уперше побачив північне сяйво.

Від задоволення він муркотів, ніби пещена велетенська кішка.

Шлюпка зупинилась під скелею.

— Яка стрімка стіна!—здивувався один з веслярів.— Як йому буде важко видряпатись нагору.

— О, не хвилюйся!—заспокоїв його мисливець, що весь час тримав руку на Фрамовій спині.— І ти стаєш схожим на молоду пані. Не забувай, що білі ведмеді кмітливі від народження, а Фрам пройшов ще й велику науку в людей.

Він поплескав Фрама по загривку й зазирнув йому у вічі:

— Ну, славний Фраме! Ми тебе приставили на місце. Може, ти нам подякував би? І вряди-годи надсилав би поштову листівку з видами Льодовитого океану? А тепер, друже, щастя тобі! Дай на прощання лапу!

Фрам простягнув лапу.

Потім одним стрибком вибрався на обледенілий виступ скелі, похитнувся, знайшов рівновагу і з котячою спритністю, дивною для велетенського звіра, почав дряпатися з виступу на виступ, аж поки не виліз на вершину.

— А я що тобі казав? — захоплено вигукнув мисливець.— Тепер він почуває себе як дома.

З пароплава донеслися прощальні крики й вигуки "ура!"

Фрам бовванів на самому вершечку скелі.

Дивився назад, на пароплав, на людей, які махали йому хусточками.

Можливо, тільки тепер він зрозумів, що назавжди розлучається з ними.

Внизу мисливець і матроси вивантажили із шлюпки в заглибину на березі кілька ящиків провізії: банки згущеного молока, м'ясо й хліб.

— Ми робимо дурницю,— жартома й трохи зажурено мовив мисливець.— З нас сміятимуться, якщо про це довідаються. Мій товариш, що залишився на пароплаві, й

так уже кепкує з мене. Він сказав, що я пошився в дурні відтоді, як став уболівати за цим ведмедем. Проте хай собі думає що завгодно. Я вважаю, що в перші дні свободи бідному Фрамові скрутно прийдеться, аж поки він призвичаїться. Так, так, не смійтеся!

Поскладавши ящики, він запалив люльку і, закинувши голову, глянув угору.

Фрам і досі стояв на задніх лапах, дивився на людей, які махали йому хусточками.

Його пряма нерухома постава біліла на темно-синьому тлі, зливаючись зі скелею. Він скидався на крижину.

До нього долинали галасливі крики. За ним допитливо стежили біноклі. Кінооператор крутив ручку швидко-швидко, щоб не пропустити жодної деталі.

Це був останній сенсаційний номер. Останній сенсаційний виступ, на якому Фрам розлучається з людьми й цивілізацією.

— Ну, Фраме! Будь чемний хоч наостанку. Попрощайся як слід! — мовила його захисниця.

Сказала це тихо, майже невлучно для сусіда.

Та Фрам ніби почув і зрозумів її слова, незважаючи на відстань.

Він підняв лапу до голови й просалютував так кумедно, як тоді, коли звеселяв дітей у цирку Струцького. Потім опустився на чотири лапи й зник за виступом скелі.

Перша зустріч

Завірюха знялася несподівано.

Здалеку, з півночі насунули темно-сірі хмари. Вітер пронизливо вив і намітав високі кучугури. І незабаром ніяк було розрізнити, де небо й земля, де крига й вода.

У тьмяному зеленуватому світлі, не схожому ні на день, ні на ніч, густо сіявся сніговий порошок, дрібний, як товчене скло.

Від жорстокого морозу тріскався лід. Од рвучкого вітру розколювалися скелі.

Гримкотіло повітря, й розвалювалося небо.

Фрам зіщулювся в льодяній схованці. Думав, що обрав надійне місце, ба ні! Вітер рвався звідусюди й засипав його снігом. Шматки криги, підхоплені бурею, вдаряли його по голові, по лапах.

Потім сталося неймовірне: білий ведмідь почав клацати зубами від холоду. В теплому затишку цирку відвик од морозу.

Фрам, скоцюрбившись, хукав на лапи. Струшував порошок снігу й льоду. Пробував лягти так, щоб уткнутися мордою в черево. Віхола дошкуляла йому в спину, він повертався, тоді мороз щипав його за ніс.

За кілька годин, поки скаженіла хуга, ведмідь добряче змучився.

Коли буря вщухла, Фрам висунув носа з своєї схованки. Його сумний вигляд, безперечно, викликав би співчуття в дурного Августа й глузливі гримаси мавп із цирку Струцького. Ха-ха! Білий ведмідь тремтить від холоду!

Щоб розім'яти лапи, Фрам почав танцювати. А танцював він інакше, ніж дикі білі ведмеді, і взагалі то були не танці, а гімнастика, якої він навчивсь од людей. Він

перекидався через голову, робив сальто-мортале, згортався клубком і качався по снігу, потім задирав задні лапи і йшов на самих передніх.

Іншим разом йому аплодували б дві тисячі глядачів од гальорки до поважних лож.

Та нині оплески цілого світу не заспокоїли б Фрама.

Досадно було через те, що він, білий ведмідь, ледве не замерз.

Ганьба й сором перед усім ведмежим родом!

Трохи нагрівшись, Фрам усівся на купу льоду у великій зажурі; було ясно, що його перший крок у вільному житті — невдалий.

Він почав його безцільно, навмання, ніби й тут хтось клопотався б ним, вчасно нагодував і' дав би притулок.

Замість обдумати своє становище, він бродив по острову, видряпувався на скелі й з'їжджав з них, як на санчатах.

Барлога він не підшукував. Не турбувався про те, що їстиме завтра. Віхола захопила його зненацька. Він цокотів зубами, як нещасне бездомне собака, з тих, що скавчать узимку під парканами.

Острів здавався пустим. На снігу не було ніяких слідів. Жодного подиху вітру. Фрам відчув голод. Та не знав, як його вгамувати.

Поки що найрозумнішим було б залишити ці непринадні місця. З далеких каламутних спогадів дитинства виринули уроки великої доброї істоти, яка дбала про нього. Якщо навколо не було дичини, мати спускалася до берега, чекала на плавучу крижину й відпливала на ній, як на плоту, в інше місце. Або ж знаходила крижане поле й пішки рушала на пошуки щедрішого острова.

Мудро було б і собі вчинити так.

Фрам попрямував до берега. До тої самої скелі, під якою його висадили.

Він зупинився і глянув довкола. Перед очима гойдався пустельний океан.

Пароплав одійшов.

Фрам пам'ятав місце, де заякорився корабель. Там не лишилося ніяких слідів, а була лише сумовита водяна просторінь.

Тільки вдалині прозорі крижані гори, гнані північним вітром на південь, пливли, як таємничі кораблі без стерен, вітрил і веслярів.

Та все те маячило на обрії, то зникаючи, то знову виринаючи.

А ближче, під високим берегом, тихо хлюпала глибока вода, розсипаючи в своєму тремтливому свічаді відбитки скель.

Залишити пустельний острів сьогодні було ніяк.

Фрам уже зібрався відійти од берега, щоб знайти собі лігво. Хоча б заснути й забути про голод.

Враз він стрепенувся.

Щось промайнуло на зеленій рівнині води. З'явилась чорна блискуча пляма.

Здобич!.. Пожива!.. Харч!..

Фрам причаївся за скелею й вичікував.

Тепер це вже був не той Фрам, учений ведмідь із цирку Струцького, що вмів

виконувати гімнастичні вправи, смішити публіку й викликати оплески. На мить він став звичайним білим ведмедем. Зголоднілим звіром, який чатує на здобич.

Тюлень пірнав, ударяючи по воді куцим плавником. Виринав знову. Спробував видряпатися на камінь. Посковзнувся. Вибрав інше місце.

У Фрама дедалі частіше калатало серце. Коли б не вислизнула здобич, почувши запах ворога...

Нарешті тюлень знайшов підходяще місце, виповз короткими ривками на берег і розпластався на всю довжину.

Фрам чекав.

Бачив ще голови, які то визирали з води, то знову ховалися. Потім на камінь вибрався другий тюлень, а за ним ще і ще.

Фрам навчився у людей лічби.

Їх було тепер п'ятеро. Двоє з тюлєнятами.

Фрам сковзнув легенько з крижини на крижину, аби не наполохати тюленів.

Тепер вони були як на долоні. А голод дошкуляв дедалі сильніше.

Пожива була за два кроки. Тільки стрибнути — і на зубах захрускотять кістки. Та очі тварин дивилися на нього так відкрито, так лагідно, так безневинно, що це нагадало йому інших тюленів — із цирку Струцького.

Вони самі пірнали в басейн, носами підкидали м'ячі, бавилися. Це були найлагідніші тварини в цирку, і після кожного виступу дресирувальник пестив їх і пригощав рибою, фруктами, тістечками. Вони були Фрамовими приятелями. Якийсь час виступали з ним спільно. Хіба ж міг він накинутися на котрогось із них і роздерти, відчуваючи на зубах хрускіт кісток?

Очі крайнього тюленя стрілись з очима Фрама.

Ті ж добрі, круглі очі без ніякого страху.

Деякий час дивилися одне на одного. Та Фрам одвернувся. Потім, щоб його не спокусив голод, він спробував розколошкати тюленів.

Але ті не полохалися його. Вони вирости біля острова, де досі не ступала лапа ведмеда. Вони не знали перед ним боязні. Простягшись на кам'яній брилі, зачудовано розглядали це незнайоме страховисько, яке піднялося на задні лапи, ричало й здавалося дуже сердитим.

Фрам штовхав тюленів лапами, зсував і скочував їх із каменів. Брав тюленя і, як м'ячика, кидав через голову в воду.

Коли ж берег опустів, Фрам усівся на краю каменя, сперся підборіддям на лапи і, як людина, осмислив цю зустріч.

Отже, через жалість він не вбив тюленя!

Він не зможе вбити жодної істоти.

Адже з ними він жив у цирку.

Він знає їх. Чув, як вони стогнали вночі, сумуючи за втраченою волею, за тими місцями, де їх спіймали.

Все це похвально й чудово!

Одначе голод від цього не вгамовувався.

Фрам відчув себе найнещаснішим ведмедем у світі. Він надто пізно повернувся у рідні північні краї і був майже непристосований до суворого життя.

Зажурений, він хотів видряпатися на скелю, та враз підняв морду. Почув знайомий запах. Нюхаючи слід, опинився коло заглибини в льоду, де мисливці приховали йому харч. Банки із згущеним молоком, хліб і м'ясо перетворилися на крижини. Неквапливо, як учили його люди, відкривав банку, легенько вдаряючи нею об камінь. Молоко, зледеніло. Він почав його гризти. Друга банка встигла трохи відігрітися, бо він тримав її під пахвою. Докінчивши банку, облизався. Потім з'їв шматок хліба й м'яса. Поки що з нього досить. Для повного бенкету не вистачало хіба що пляшки пива й кусня торта. А втім, можна обійтись і без цієї розкоші. На сьогодні він позбавився мороки. Харчів лишилося вдосталь і на завтра.

Він сховав їх у кам'яній коморі, загрибши снігом, як собака кістку.

А позавтра? А далі?

Фрам почував лапою потилицю, як це робив дурний Август, коли не знав, що відповісти на запитання, на яке взагалі неможливо було дати відповідь.

Треба було видертися нагору й знайти собі барліг. І Фрам надібав печеру, куди не завівав вітер.

Тепер лишилося тільки роздобути талони в їдальню. Та цього він, на жаль, не знайшов ні за два дні, ні за тиждень.

Зате через тиждень мороз скував безкраї простори океану. Нарешті виткнулося сонце. Багряне, величезне, воно висіло над обрієм на сході. Повітря було прозоре, мов скло. Тягнувся нескінченний ранок, стояв лютий холод, од якого у Фрама на морді намерзали бурульки.

Куди не кинь оком, всюди довкіл простягалось крижане поле.

Фрам попробував лапою лід. Він виявився досить грубим. Отже, настав час рушати в дорогу, на північ, де, як підказувало йому чуття, він зустріне інших білих ведмедів, своїх далеких братів.

Фрам пустився в мандри, не кваплячись. Далося взнаки тривале голодування. Шлунок зводило судоргою. В зелених ополонках часто з'являлися голови тюленів. Матері підштовхували мордою дитинчат, допомагаючи їм вибратися на світло холодного сонця. Фрам одвертався, щоб відігнати од себе спокусу.

Єдиною його їжею в цей час був чималий шмат моржа, вмерзлий у крижину. Очевидно, лишив якийсь ведмідь. А втім, це могла бути туша мертвого моржа, принесена течією й збережена в природному холодильнику.

Шкрябаючи кігтями, Фрам вивільнив м'ясо з крижаної оболонки й жадібно накинувся на нього. Їв, аж поки відчув, що вже не може ворухнутися. Потім гарненько вмостився й зразу заснув. Після міцного сну ум'яв і рештки м'яса. Потім з новими силами рушив далі.

Не було в нього, як у цирку, міри часу.

Він не відчував, коли настає день, а коли ніч, бо їх тут і не було. Іноді він ішов без

перепочинку півтори доби поспіль, а інколи, натомившись, спав цілу добу. Спливло чимало часу, поки він призвичаївся до цього нескінченного ранку. Терпіти холод було також не легко.

За тиждень, а може й за два, коли сонце підбилося на середину неба, над крижаним полем забовваніла сіра смуга землі.

Це був довжелезний острів, менш скелястий, ніж перший, і, можливо, не такий пустельний.

На льоду й снігу виднілися чийсь сліди.

Багато всяких слідів.

Фрам зразу ж упізнав широкі, важкі відбитки ведмежих лап, таких, як і в нього. Та вони змішалися з багатьма іншими дрібними слідами — то від рівної ходьби, то від стрибків. Сліди переплутались на снігу. Песці? Вовки? А може, зайці? А, бува, чи не собаки?

Фрам не вмів читати слідів: у його колишньому житті така наука була ні до чого.

Він приспішив ходу і, роздуваючи ніздрі, йшов по ведмежих слідах. Вони повели його по прямій дорозі, добре знайомій тому іншому ведмедеві, який пробирався нею тисячі разів. Зразу можна було здогадатися, що білий родич почував себе всеможним господарем, бо йшов упевнено, без вагань, а не никав безцільно.

Сліди вели явно до визначеного місця. Можливо, до барлога чи до засідки, а то й до ведмежої комори.

У грудях Фрама, як ніколи, лунко й трепетно билось серце.

Нарешті наближалася давно очікувана зустріч з незнайомим вільним братом, який народився й виріс між криг; з товаришем, який навчить всього, чого він не знав і що забув.

Сліди були свіжі й чим далі ставали чіткіші. В зимному повітрі ще чув запах того, хто їх залишив. Отже, він близько.

І ось яка була їхня зустріч.

Обидва зразу ж зіп'ялися на задні лапи — дикий ведмідь, володар полярних пустель, і ведмідь, який повернувся від людей.

Дикун заричав і вишкірився.

Фрам же приязно замуркотів.

Підійшов ближче, виткнувши вперед морду.

Дикун кинувся кусатись. Він шарпнувся, розставив лапи — хотів схопити Фрама й розпочати жорстоку боротьбу, під час якої тріщать кістки, а супротивники качаються по льоду, аж поки один з них не розпластається бездиханно.

Та коли дикун стрибнув, Фрам спритно відскочив.

В його погляді світився подив і докір.

Прикро було, що стрів невихованого дурня.

Фрам пройнявся до нього жалем, бо видно було, що боротьба буде нерівна. В товаристві людей він навчився таких прийомів, які цьому бевзеві й не снилися. Ну що ж, він готовий гарненько його провчити.

Фрам одплигнув убік.

Дикун гепнувся й замотав головою — так роблять білі ведмеді, коли дуже гніваються. Потім накинувся збоку, щоб ударити Фрама під ребра. Та Фрам перекинувся через нього і став на задні лапи.

Це здивувало незнайомця. Такого він ще не бачив. Ніяк не міг узяти того до тями.

Він знову кинувся в бій.

Фрам стрибнув ще раз. Дикун посковзнувся й бахнувся мордою об лід. Фрам напосів на нього, схопив за спину й загривок і почав трясти, як ведмежу шкуру на арені цирку, коли клоуни перекривляли його.

Потім одпустив його й ждав, взявшись у боки.

Він насмішкувато, без ніякого зла, примружив очі й ніби говорив:

— Ну що, добродію, перепало тобі? Бачиш, я вмію жартувати. А ти, на жаль, не дуже. Та це тільки спроба. Я знаю й інші штуки. Тому радив би тобі помиритися. Краще зі мною не заводитись! Що ти там бурмочеш? Що означає твоє "мор-мор"? Ти смішний, справді, коли ні з того ні з сього сердишся. Ліпше давай лапу — і будемо друзями. Коли б ти знав, як доконче мені потрібен товариш у цій пустелі!..

Фрам ждав, привітно дивлячись на нього, й простягнув лапу.

Та незнайомиць зовсім не розумів жартів і не мав наміру прощати чужинцеві його відвагу. Він знову схопився на задні лапи, заревів і посунув на Фрама.

Той підчепив його так, як навчав колись дурний Август. Цей прийом завжди йому вдавався й викликав сміх на гальорці.

Дикун зарив носом у сніг.

Фрам оддав йому честь кумедно й глумливо.

Той знову підвівся і, сопучи, поліз битися. Фрам перескочив через нього, зробивши подвійне сальто-мортале, найвдаліше зі всіх виконаних на арені цирку.

Дикий ведмідь змагався ніби не з живим ведмедем, а з гумовим, вертким, як дзиґа.

Фрам ухилився, перестрибував його, глумився, зачіпаючи лапою його за ніс і, нарешті, розгніваний його глупотою й упертістю, всівся на нього зверху.

Цей комічний прийом він також завчив од дурного Августа.

Бідолаха стріпувався, ричав, бігав то на двох, то на чотирьох лапах, пробував кусатися й дряпатися, крутився, качався в заметах.

Його пойняв жах.

Йому здалося, що він здибався з божевільним ведмедем, з дияволом у шкурі звіра, з якимось небаченим страховиськом.

Тепер йому хотілося одного: спекатися цієї халепи і мерщій дременути.

І коли Фрам, втомившись, послабив м'язи, дикун вирвався й побіг що є сили. Нісся на всіх чотирьох, задерши куций хвіст. Йому здавалось, що чудовисько ось-ось поженеться за ним. Страх весь час підганяв його, і якби білі ведмеді були підковані, а під льодом лежав кремінь, то з-під п'ят утікача кресалися б іскри.

Фрам дивився йому вслід з досадою і співчуттям: перша зустріч із родичем — і така невдала!

Замість товариша й брата, який зустрів би його з радістю, Фрамові трапився упертий, задерикуватий дурень.

Якщо всі інші ведмеді Півночі так поведуться, тоді даремно він рвався в таку далеч, аби з ними познайомитися.

У великій зажурі блукав він серед чужих і ворожих криг.

Як йому хотілося відчутти на шиї лагідну людську руку. Це втішило б його. Згадав, як останнім часом до нього приходили люди й запитували:

— Що тобі, Фраме? Чому ти такий сумний! Ану ж відповідай! Потонули твої кораблі? Чи не щастить тобі в лотереї?

Та не було нікого, хто б розвіяв його печаль.

Від нього втікали наполохані песці, стрибали зайці-біляки, над головою шурхотіли крилами зграї білих птахів.

Цей острів аж кишив звіриною, хоча й лежав північніше, ніж той, біля якого причалив корабель. Та Фрама не радували всі ці вільні, прудкі звірята, які гралися й полювали одне одного. Його засмучувало те, що все живе тікало від нього, як од ворога. Навіть його брат, білий ведмідь, замість подружити з ним, зразу ж затіяв бійку. Що за біс! Невже на Півночі тісно білим ведмедям?

Його супротивник ще разів кілька потрапляв йому на очі.

Тубілець підстерігав його, сховавшись за скелями. Фрам бачив лише морду з наляканими очима, які дивилися тупо й розгублено. Варто було Фрамові наблизитись, як той пускався навтьоки.

Його кумедна втеча дратувала Фрама. Бо ж він шукає товариша, щоб розвіятись, а той тільки й знає, що бурмотіти — мор-мор!—та ще й біжить світ за очі.

Проминуло чимало часу, і Фрам знову зустрів цього недотепу. Дикун стояв до нього спиною між громадям криги й жадібно уминав чималу тушу моржа. Він затягнув сюди здобич і тепер, муркочучи, напихався свіжиною.

Зачувши, що по снігу риплять кроки, ведмідь підвів голову й блимнув очима.

Фрам уже знав, з ким він здибався.

Замість того щоб ричати і погрозово шкіритися, він жартома наїжачився, ніби збирався нападати, зробив два сальто-мортале й закрутився на п'яті, як дзиґа.

Дикун залишив здобич і кинувся геть од "божевільного".

Фрам, як у цирку, провів його низьким уклоном, потім спокійнісінько взявся їсти. Він знайшов дарову їдальню.

Хліб насущний він заробив завдяки цирковій науці.

Клоун Льодовитого океану

Біда вчить не лише людину. Звіра також.

Фрамові знадобилися в його новому дикому житті гіркі плоди набутого досвіду. Стала в пригоді й давня наука, яку перейняв од людей.

Тепер він уже знав, як спорудити собі барліг, надійний і вигідний, що його не

зробив би жоден інший білий ведмідь, відколи існує їхній рід.

Під час хуги він уже не тремтів, як цуценя, в крижаній розколині, яку наскрізь пронизував вітер.

Коли Фрам не знаходив поблизу печери, то зводив собі помешкання сам: стягував величезні брили, складав їх, зверху накривав плоскою льодиною й забивав щілини снігом, аби не віяло. А в завірюху закривав вхід крижаними дверима, як раніше зачиняв клітку в цирку Струцького. Так Фрам став неабияким муляром.

Це йому не завдавало особливого клопоту. Скільки разів він спостерігав, як циркові майстри ставили за один день на пустирі стайні, склади, шатра! А тут його ніхто не квапив, день тягнувся кілька місяців — часу хоч одбавляй! ‘

Його не зв'язували парадні вистави, про які сповіщали розклеєні афіші.

— Давай, давай! — бувало, бурчить директор.

— Швидше, швидше! — погейкували один на одного майстри.

— Коли вже закінчите? — цікавились гімнасти й еквілібристи.

— Мерщій, мерщій! — галасували за старою звичкою клоуни.

Тепер його ніхто не підгонив. Він працював повагом, все зваживши й обдумавши.

Щоправда, у нього не було, як у циркових майстрів, ні матеріалів, ні струменту в скриньках. Ні дерева, ні цементу, ні піску, ні кельми, ні молотка, ні цвяхів...

Не було нічогісінько.

А втім, на полюсі, як на полюсі!

Фрам не знав про Робінзона Крузо, якого викинуло після корабельної катастрофи на безлюдний острів в іншому кінці земної кулі, в теплих морях. Він і гадки не мав про те, як вправно Робінзон будував собі хатину, виготовляв голки й нитки, шив одяг із шкур, приручав диких кіз і вирощував пшеницю.

А Фрам був своєрідний Робінзон з білих ведмедів і виходив з будь-якої скрути завдяки винахідливості й кмітливості.

Та найдужче дошкуляло одне—щоденні пошуки їжі.

У Робінзона були рушниця й вудлище, він полював і ловив рибу. Відчувши голод, легко міг його вгамувати.

А що вдіє Фрам?

Адже він всього-на-всього ведмідь, який не навчився полювати.

Навіть голодний і зморений, він не наважувався вбивати тварин, пускати в хід свої зуби й кігті.

Із того іншого, циркового життя на нього лагідно дивилися великі круглі невинні очі тюленів.

Йому здавалося, що вони дивляться з докором.

Його часто дратували нахабні песці. Вони нишпорили у його барлозі, шмигали попід ним, сновигали навколо, коли він спав, зчиняли неймовірний галас, билися, ділячи, птахів, яких вони патрали в його лігві, що аж летів пух. Він міг би перебити їм хребти лапою. Варто тільки замахнутися. Але Фрамові було їх жаль.

Він м'яко штовхав їх лапою, як дурного Августа, коли той до нього чіплявся й

заробляв шльопанці по ковпаку чи по носі-перчині.

Песець, якому перепало, схоплювався й неоглядки втікав, підстрибуючи з радості, що спекався біди.

Деякий час Фрам ласував запасами впертого дикого Телепня.

Од людей він знав, що всі живі істоти мають ім'я. Тигрів у цирку Струцького звали Раджа або Кім; папуг — Коко або Джек; слонів — Колос або Дерев'яний хобот, мавп — Нікі або Пікі.

У кожного було своє прізвисько, своя історія.

Через те що в дикуна бракувало в голові однієї клепки, Фрам охрестив його Телепнем. Після першої ж зустрічі стало ясно, що з ним каші не зварिश.

Телепень чвалав на полювання. Фрам не заважав йому. Він вийшов на берег, аби помилуватися океаном, по якому пливли в невідомі краї льодини — таємничі кораблі без вітрил, стерен і веслярів;

Потім неквапом шукав Телепневі сліди. Криваві сліди свідчили, що полювання було вдале, що мисливець причаївся в затишному куточку й уминав здобич.

Бенкет був у розпалі.

Фрам звівся на задні лапи й лукаво віддавав йому честь, ніби говорячи:

— Смачного, Телепню! А чи радий гостеві?

Навіть не підвівши морди, той кинувся тікати. Фрам гарненько прилаштувався і впорав решту здобичі. Наївшись, поплескав себе по череву й пішов спочивати. І його не мучило сумління, що він краде в іншого.

Та з часом Телепневі набридло полювати для цього дармоїда.

Він зважився й рушив на плавучій крижині в інші краї, де нема божевільних ведмедів, які перекидаються через голову, підскакують, мов гумовий м'яч, коли їх хочеш ударити, а опріч того, ще й нахабно знущаються.

Фрам залишився сам.

І тому голодував.

Його "ресторан" зачинився. Хазяїн покинув свого відвідувача напризволяще.

У Фрама видовжилась морда, запав живіт.

Коли ввечері він уможувався спати, відчував під хутром кістки.

— Кепське життя! — бурмотів він собі під ніс.— Важко, дуже важко... Як бути, бідолаха Фраме?

Що робити?

Він, подався вглиб острова, подалі од берега. Проте там була ще більша пустка. Все живе поривалося до узбережжя, де можна поласувати рибою, де на сонці гріються втомлені птахи зі своїми виводками.

Фрам повернувся з цієї мандрівки такий охлялий, що аж світив ребрами. Передумавши, він вирішив обійти навколо острова.

Сонце підбилося на середину неба. Сніг і лід сліпили очі.

Зелений, безмежний океан, на якому тремтіли дрібні хвилі, стелився за обрій, допоки сягав зір.

Інколи підпливали прозорі крижини, зупинялись під скелями й знову посувалися далі довжелезною валкою.

На них мандрували моржі й тюлені з своєю малечею. Подорожували з одного краю океану в інший, вигріваючись на сонці.

А один-єдиний раз Фрам побачив пароплав.

Забилося серце. Гаряча хвиля крові зупинила дихання. Пароплав!.. Люди!.. Може, там є той самий мисливець, що привіз його на пустельний острів і залишив для нього харчі в холодильнику прибережних скель. Може, там і молода жінка, яка так ніжно пестила його.

Пароплав!.. Люди!.. Інший світ... Той далекий світ, де його розуміли, де ніколи не був він самотній, не знав голоду й не відчував себе таким чужим, як у цій глушині, де ведмеді-телепні як не шкіряться, то втікають, коли до них наближаєшся.

Фрам зіп'явся на задні лапи, а передніми радісно замахав.

Та пароплав, не помітивши його, розтанув у голубому тумані.

Може, він плив до інших, зазначених на карті островів з хатинами мисливців і рибалок.

А може, йому це просто приверзлося.

Океан знову спохмурнів. По нім невпинно носилися крижини.

Фрам подався далі, вдовж скелястого берега.

Там він несподівано стрів родичів. Цього разу білу ведмедицю з двома ведмежатами.

Після зустрічі з Телепнем Фрам вирішив позбутися непорозумінь зразу ж. Він дуже зрадив, бо шукав друга. Може, ці ведмежата сироти, без батька. Він готовий взяти їх під свою опіку й навчити багатьох цікавих штук.

Тому він ще здаля приязно замахав лапою.

А наблизившись, віддав честь, зробив сальто-мортале, пройшовся перекидом, підкинув угору й спіймав п'ять грудок снігу й, кружляючи в вальсі, наблизився, врешті, до незнайомки.

Ведмедиця, забачивши таке, зчудувалась і знітилась. Посунула назад, витріщивши на Фрама здивовані очі.

Вона не могла збагнути, чого треба цьому блазневі-ведмедю. Можливо, їй, як і Телепневі, він видався небезпечним безумцем чи навіть якоюсь марою.

Проте ведмежата зразу ж виявили своє зачудування й радість. Фрамові витівки дуже забавляли їх. Вони не злякалися й не тікали. Навпаки, їм кортіло до нього підійти.

Розгнівана ведмедиця присунула їх до себе лапою. Сердито буркотіла. Мовляв, начувайтесь, дам я вам перцю! А поки що треба покінчити з цим блазнем.

Фрам підійшов кроків на п'ять. Йому хотілося погладити маленьких пухнастих ведмежат, так, як колись, виступаючи в цирку, голубив діток.

Та ведмедиця ніяк не могла того второпати. Видно, це сестра Телепня. Знала тільки одне: ричати й вискалюватись. Відштовхнула ведмежат за спину, щоб вивільнити місце для бою, настовбурчилась і, махаючи головою, кинулась на Фрама.

Голодний і легкий, Фрам одскочив так спритно, як і сам, мабуть, не сподівався, й жалісливо дивився на Телепневу сестру, яка беркицьнулась, ткнувшись носом у лід.

Потім він спробував — о, яка чемність! — звести її й гречно простягнув лапу: люди навчили його ввічливості. Проте ведмедиця розлючено вишкірилась, напружилась, всадила в лапу ікла і, напевне, відкусила б її, аби Фрам і тут не скористався з людської науки. Він затиснув її другою лапою ніс, так що вона не могла дихнути. Ведмедиця пустила його. Фрам одіпхнув її й повернувся до неї спиною.

Потім вибрався на скелю і почав зализувати рану. Ведмедиця не спускала з нього сердитих очей.

Сидячи на скелі, Фрам удав, ніби нічого не бачить. Йому було не до бійки й не до витівок.

Вони зміряли одне одного поглядом: Фрам зверху, ведмедиця знизу.

І тут, не втримавшись, Фрам скорчив таку міну, як дурний Август, коли хотів показати комусь свою зневагу, і зробив з вершечка скелі чудове сальто-мортале. Обурена сестра Телепня плигнула з ведмежатами на крижину, що саме пропливала повз них.

Вона покинула поле битви, не бажаючи зв'язуватись з блазнем.

Та по той бік скелі Фрам знайшов майже цілу тушу вбитого нею моржа,— знову дарова їдальня! Він наївся по саму зав'язку й пошкодував, що ведмедиця, як і колись Телепень, кинула гостя біля частування самого.

Потім він стрічав ще багатьох ведмедів і пробував з ними заприятелювати. Підходив до них повільно, сторожко, без витівок, як і будь-який інший ведмідь. Та дикун вишкірювався й кидався на Фрама. Тоді він хоч-не-хоч, аби вникнути бійки за всіма ведмежими правилами, починав викручуватися, як дурний Август або Нікі чи Пікі. Вистачало й того, що він їх дивував і страхав. Варто йому було показати циркові штуки: сальто-мортале, вальс, пройтися на передніх лапах чи стати на голову, як дикий родич з подиву витріщував очі, ціпенів на місці й не зважувався нападати на такого супротивника. Кидав здобич і чимдуж тікав у своїх широких хутряних штанах, а відбігши подалі, видряпувався на скелю. ‘

Звідтіля він здивовано й злякано розглядав ведмедя, який зовні був такий, як інші, а своєю поведінкою був зовсім не схожий на ведмедя.

Фрам спинався на задні лапи.

Передніми ж і головою робив приязні, миролюбні знаки.

Бурмотання його означало:

— Ну, підходь же! Хутчій! Я запрошую тебе до твого ж столу!.. Що за біс? Видно, всі ви брати того Телепня, який утік з острова. Прошу, пригощайся! Шкода лишень, у мене немає пляшки пива, щоб почастувати тебе, як колись дурного Августа в цирку Струцького.

Та цих виявів приязні дикун не помічав, а ховався за скелі — тільки його й бачили.

Фрам зрозумів нарешті: йому надовго судилося бути самотнім.

Якась зла незбагненна сила заважала йому подружити з дикими полярними

ведмедами.

Вони вбачали в ньому чужинця, зайду з іншого світу.

Він був непроханий гість.

Чому він тут?

Він весь час жартує. Так принаймні здавалось. Несерйозний ведмідь.

Він з'явився з-за скелі саме в розпалі бенкету. Дикий ведмідь ричав і підводив голову, шкірився, готовий кинутися в бійку. Потім, побачивши переверти, сальто-мортале, салютування й танці, задкував на чотирьох лапах і пускався чвалом, а Фрам докінчував його обід.

Сподіваючись зустріти врешті собі товариша, Фрам мандрував з одного острова на інший по крижаному містку чи на плавучих льодинах. Всюди його стрічали насторожено, хижо ричали й шкірили зуби.

Почало темніти. Величезне червоне сонце опускалося нижче й нижче до другу.

Наближалася полярна ніч.

Ніч на кілька місяців.

Фрам збудував собі на березі зимовий барліг.

Нависали каламутні сизі сутінки. Океан узявся грубою крижаною корою. Вже не виблискували широкі зелені смуги. Скрізь довкола стелилося біле крижане поле. Білі птахи відлітали в тепліші краї. Полярні крячки, сріблясті сизі чайки, нирки гуртувалися в зграї й поспішали на південь.

Небо опустіло.

Згодом сонце потонуло за виднокругом.

Деякий час крайнеба ще рожевіла смуга, та вона дедалі меншала, ставала блідіша. Потім все поглинула непроглядна темрява. Завила північна хуга, зав'южила крижані вихори, намела кучугури. Крижані поля тріщали й лопалися із страшним гуркотом.

Полярна зима й полярна ніч скували води й стали володарями білої пустелі.

Не вірилось, що десь далеко є теплі осяйні міста, де грімкотять трамваї, де на велелюдних бульварах не вгаває гамір. Не вірилось, що й досі там на вітрі тріпоче стара афіша, де намальовано Фрама, білого ведмеда. Не вірилось, що в далекому місті кирпатий хлопчик допізна зачитується книжками про полярні подорожі...

Друзі з далеких міст не забули Фрама

Справді-бо, кирпатий сяйноокий Петруш з далекого міста не забув Фрама.

Він також чув, що директор цирку Струцький відправив ведмеда назад, у льоди, на батьківщину. І ось тепер з міста, де вітер ще не порозтріпував старих афіш, Петруш сягав думкою в північні льоди й стежив за Фрамом.

Напевне, Фрама не забули й інші діти, з численних міст, де побував цирк Струцького зі своїм Ноевим ковчегом, повним слонів, тигрів, левів, гадюк і мавп. Може, й досі згадують хитрі витівки Фрама! Може, який-небудь пустун наслідує його, удаючи, як він салютує, грає на гармонії, запрошує на арену помірятися з ним силами в чесній

боротьбі.

Та Петруш не забавляється пустими споминами. Він згадує не тільки для того, щоб потішитися й посміятися.

Він почав серйозно читати книжки про білих ведмедів та полярні експедиції.

Закінчував одну й брався за іншу. Потім перечитував їх знову.

А назавтра захоплено оповідав товаришам прочитані пригоди.

Русява дівчинка з голубими очима, внучка колишнього вчителя, була вірна своєму слову. Вона повела розмову з дідусем здаля:

— А пам'ятаєш, дідусю, того хлопчика, який сидів поруч з нами на прощальній виставі в цирку?

— Так, так. А що йому?

— Його страшенно засмутило те, що сталося Фрамові.

— Мені теж було шкода ведмедя... А ще що?

— Так ось про цього ж хлопчика...

— То в чім же річ?

— Він дуже любить читати книжки про білих ведмедів і полярні подорожі...

— Це добре. Я помітив, що у нього розумні очі.

— Так, але ж у нього, дідуню, нема книжок.

Дід удавано здивувався, сховавши усміх під білими вусами: він з перших слів дівчинки здогадався, куди вона хилить.

— Як так, нема книжок? І звідки ти знаєш, що їх нема?

— Він сам мені казав. Ми якраз розглядали стару циркову афішу, на якій намальовано Фрама!.. "Бідний Фрам! — мовив хлопчик. — Де він тепер?" А потім пожалівся, що у нього зовсім нема книжок, і я пообіцяла випросити в тебе. Я правильно зробила?

— Так, так, ти вчинила добре... А як звуть хлопчика, ти знаєш?

— Петруш!

— Петруш, а прізвище?

— Петруш та й усе. Більше він нічого не сказав.

— А чи знаєш хоча б, де він живе?

— І цього не знаю. А нащо мені це знати?

— Щоб сповістити його, коли прийти по книжки.

— Він сам прийде. Я сказала йому, щоб прийшов завтра по обіді. Я погано зробила?

— Розумниця ти моя! Дивно, чому ти ще питаєш?

— Я боялась, що ти прогніваєшся.

— Хіба я коли сердився, як приходили до мене по книжки?

Справді до вчителя приходило чимало людей, щоб взяти якусь книжку. Цього разу старий учитель неабияк зрадів: адже йшлося про розумного хлопчика, котрий хоче прочитати про білих ведмедів і полярні експедиції.

Петруш прийшов наступного дня. Старий учитель, перекинувшись із ним кількома словами, запросив його нагору, до бібліотеки.

— Разом виберемо, що прийдеться тобі до вподоби.

Так Петруш одержав книжку про білих ведмедів і про полярні подорожі. Читаючи день у день, він став "справжнім спеціалістом", як називав його півжартома батько.

— Як, Петруше, дістався вже до полюса чи ні?

— Ні, тату, до полюса ще далеко. Я читаю зараз щоденник Нансена.

— Ну гаразд, розкажи мені що-небудь із прочитаного, професоре! — часто прохав батько.

Петруш зразу ж розповідав, бо завжди був до цього готовий.

І справді, як не розказати про такі цікаві пригоди? І як він мріє, як прагне побувати в північних льодах!

— Петруше, а чи не пора тобі в ліжко? — запитувала мати.

— Ще трохи, мамо, ось тільки дочитаю розділ.

— Гляди, не забудь погасити лампу!

— Не турбуйся, мамо...

Зробивши уроки, Петруш інколи допізна сидить, обіпершись ліктями на стіл, і при світлі лампи читає розповідь про перші полярні подорожі. Забуває тоді про ігри, про інші книжки, забуває випити склянку чаю. Все навколишнє ніби віддаляється од нього й зникає за обрієм, як та крига, що плаває по зелених водах студених морів.

Він не чує ні вітру, ні дощу, який крапотить у шибки. Не чує знадвору сонного гавкання Лебуша, ні стукоту коліс по бруківці, коли проторохтить запізнілий візник.

Його думки й мрії вириваються за стіни будинку, за межі міста й країни, перелітають гори й моря.

Він мандрує разом з полярною експедицією серед вічних льодів.

Тремтить од холоду разом з відважними героями. Терпить з ними голод, бреде через замети й тороси, сліпне від снігу. Оплакує товариша, якого звела в могилу перевтома, холод, скорбут, й разом з усіма радісно вигукує, коли, подолавши всі труднощі, експедиція дістається до невідомого берега й ставить прапор на вершині скелі чи посеред крижаного поля, де ще не ступала людська нога.

Над його столом прибиті до стіни дві географічні карти.

Він сам перемалював їх із книжок та атласів.

На одній зображено Північний Льодовитий океан зі всіма морями, берегами й островами. На другій — Антарктику.

На цих картах можна розпізнати химерні назви рік, островів, морів, заток, проток, каналів: Об, Єнісей, Лена, Нова Земля, Карське море, Шпіцберген, Гренландія, море Норденшельда, море Бафферіна, Берінгова протока, Гудзонова затока... На іншій карті — море Росса, протока Дрейка, острів Шарко... Посеред одної карти напис: Північний полюс (6 квітня 1909). В центрі іншої — Південний полюс (14 грудня 1911).

Що могли розповісти ці карти з їхніми назвами й знаками іншим дітям? Вони нічого там не зрозуміли б. Які далекі місця! Які чужі назви!

Та Петрушеві вони повідають про пригоди, сповнені небезпеки, піднесення й величі. Вони розповідають йому про перемогу людської волі в боротьбі з ворожими

стихіями, крижаними пустелями, невідомістю, холодом, штормами й лютими заметілями.

Тепер він знає історію "Фрама", іншого Фрама — відомого корабля: на ньому перетяв Північний Льодовитий океан Нансен, а згодом вирушив відкривати Південний полюс Руаль Амундсен.

Тепер жодне місце, жодна назва на обох картах не становили для Петруша таємниці.

Спочатку він прочитав про ці пригоди короткі розповіді. А через рік старий учитель дав йому кілька грубесних томів — щоденники Нансена й Амундсена, що їх вони писали чи то в каюті "Фрама", чи в крижаних хатинах, серед снігів, на лютomu морозі.

Довкола тиша. Не дзеленчить шибками вітер. В хаті всі сплять. Ледве чути сюрчання цвіркуна: сюр-р-р! сюр-р-р-р!

Петруш, підперши долонею лоб, читає щоденник Нансена, і уява переносить його далеко-далеко, за тисячі кілометрів од його міста, в полярні пустелі.

Петруш одривається від книжки й спиняє погляд на карті Північного Льодовитого океану. Намагається відшукати те місце, де знаходився Нансен, коли робив помітки в своєму записнику.

Пізно. Та він не чує втоми. Сон од нього тікає. Щоденник Нансена ось-ось закінчиться. Петрушеві це достеменно відомо, бо він уже не раз його читав. І все одно він не ляже, поки не пробіжить очима останніх сторінок.

Коли Нансен писав щоденник, його надихали пережиті ним пригоди. А тепер вони надихають його маленького читача. Петруш відчуває й переживає їх. Вони доводять йому, що наполегливість і воля людини сильніші за ворожі стихії.

Ні холод, ні снігова буря, ні голод не можуть здолати людину. Вона дужча. Досить бути готовим до боротьби. Все зважувати. Ніколи не втрачати самовладання й віри в свої сили.

Нарешті Петруш перегорнув останню сторінку.

Повів очима й пильно подивився на карту Північного Льодовитого океану. Спати не хотілося. Лікті геть затерпли.

Незчувся, коли промайнув час!

Він такий збуджений і схвилований!

Думками перенісся в полярні льоди, по слідах білого ведмеда Фрама і корабля "Фрама".

Через далекі міста й країни, моря й гори таємниче протяглася невидима нитка й зв'язала людей, тварин, події, які, здавалось, ніщо не могло враз зібрати докупи.

Та одначе все те було пов'язане одне з одним і полишило слід у житті кожного.

Ларс, старий матрос із "Фрама", колись охрестив ім'ям корабля, що на ньому плавав замолоду, біле ведмежа, спіймане мисливцями у далеких льодах. Це ведмежа стало Фрамом, знаменитим білим ведмедем цирку Струцького.

І через багато літ, на прощальній виставі в місті, куди він уже ніколи не повернеться, білий ведмідь Фрам збудив негасиму жадобу до полярних експедицій у

хлопчика, який разом зі всіма вигукував: "Фрама! Фрама!"

І ось тепер Петруш всім своїм єством переживає пригоди Нансена, записані в щоденнику колись давно серед білої пустелі з плавучою кригою.

Петруш страждає разом з ними: мерзне, знемагає з голоду; разом з ними ледве не тоне й врятовується, радіючи здобутій перемозі.

Книжка лежить на столі. Петруш розглядає карту. Потім думка його знову повертається до Фрама.

Лягаючи спати, хлопчик запитує сам себе: "Де нині Фрам? І що він поробляє у своїй крижаній пустелі?"

А на завтра він знову жвавий і невгамовний.

Вимахуючи руками, він захоплено й поважно розповідає своїм приятелям про білих ведмедів та пригоди в полярних льодах. Про те, як одного разу в затиснутий кригою корабель Нансена забрався білий ведмідь і ледве не роздер кількох собак, про те, як Нансен мало не потонув у такій холодній воді, що аж обпікала тіло, і як він урятувався; про те, як Нансен повернувся на батьківщину і з якою радістю його стрічали.

Взимку дівтора висипала надвір і гуртом ліпила із снігу Фрама, білого ведмеда.

— Почекайте! Давайте вставимо йому очі з вуглинок! — вигукує один хлопчик.

Він біжить, спотикається, рачкує й звалює білого ведмеда.

Всі сміються, пхають винуватця у кучугуру, ставлять сторч головою й знову беруться ліпити білого ведмеда.

Без Петруша не можуть дати ради. Ведмідь хитається, а втім, коли пильно придивитися, то він і не схожий на ведмеда: ноги задовгі, голова завелика.

— Петруше! Петруше! Допоможи нам! Ти ж усе вмієш!

Петруш вправно починає закруглювати долонею Фрамову голову. Він знає, як уставити очі з вуглинок, аби було схоже на справжнього ведмеда.

Відступить кілька кроків назад. Придивиться. Похитає головою і щось поправить.

В цей час хтось із хлопчиків хукає на змерзлі руки й пхикає:

— Бррр! Яка холодюка! Я змерз... Навіть пальців не чую...

Петруш кепкує з нього:

— Теж мені герой! Трусишся при двох градусах морозу! А якої ти заспівав би на полюсі, де сорок — п'ятдесят градусів?

— А мені там нічого робити. Їдь-но туди сам з своїми полярними експедиціями!

— А от і поїду!

— І витерпиш мороз у сорок градусів?

— Авжеж, не замерзну. Нансен та інші витерпили ж! Не бачиш, що я навіть не відчуваю холоду?

І справді, готуючись до подорожі в полярні льоди, хлопець почав загартовуватись. Щоранку обтирався снігом.

Петруш подужчав. Вже не застуджувався, не хворів. Навіть вдача його змінилася. Книжки про полярні подорожі навчили його розсудливо міркувати, швидко орієнтуватися, не боятися відповідальності.

Його любили й поважали товариші. Під час екскурсій за місто, в ліс, на озеро незмінно, обирали ватажком, і він завше виправдовував їхнє довір'я.

Та й удома, в їхньому бідному господарстві з постійними нестатками, старші брати й сестри не вважають його забудьком і роззявою, як раніше. Вони на нього надіються. Часто звертаються до нього.

— А тобі як здається, Петруше? Спробуй-но, може, у тебе краще вийде, ти все вмієш!

Петруш справді вміє в'язати морські вузли, яких і зубами не розв'яжеш. Коли надворі зніметься хвища, він так позатикає всі щілинки у дверях і вікнах, що в хату зовсім не завіває. Вміє полагодити санчата, ковзани, старі лижі хлопчикам з усієї вулиці. Змайстрував собі із лози та мотузок снігоходи, у яких можна легко пересуватися і не провалюватися в сніг.

Неперевершений був Петруш у розповідях про полярні льоди.

Тоді в очах його загорялися живі іскорки. Розчервонілий, він уроче розповідав, і слухачі переживали все, що відчував сам, читаючи про пригоди.

— Петруше, мені здається, ти щось приплів сюди своє...— зауважував якийсь Хома невірний.— Надто все прикрашено!

— Я вигдав? Я прикрасив? — обурювався Петруш.— Ось я принесу тобі книжку! Побачиш на власні очі! І я ще не все розказав. Слухай далі...

Якось його стрів на вулиці старий учитель-пенсіонер, дідусь русявої дівчинки.

— Зачекай-но, Петруше!—мовив він.— Чому ти ніколи до нас не завітаєш?

— Не хотів вас турбувати. Я ж перечитав з вашої бібліотеки всі книжки про білих ведмедів і полярні подорожі.

— Отакої! Хочеш сказати, що приходив тільки заради книжок? А коли їх перечитав, то нас і забув?

Петруш знітився:

— Я боявся вам надокучати...

— Ти все про одне! — з тією ж доброю усмішкою докоряв йому старий.— Хіба ти бачив коли-небудь, що мені не до вподоби твої відвідини? Навпаки, мені завжди було приємно говорити з тобою.

Хлопчик похнюпився. Не знав, що відповісти.

Відчував себе винуватим.

Не міг збагнути, як це сталося, що він ось майже місяць ні разу не навідався до старого вчителя і його русявої внучки.

Дідусь його заспокоїв.

— Не хвилюйся, Петруше, я на тебе не гніваюсь. А ось Ліліка ображається. Та ми вас помиримо. Жаль тільки, що ти прогавив одну нагоду: у мене є нова книжка.

— Нова книжка? — аж підскочив Петруш.

— Так, нова...

— Про білих ведмедів і полярні подорожі?

— Так. Про білих ведмедів і полярні експедиції. Але вона багато цікавіша від тих,

що ти вже читав. У ній пишеться про дослідників, які вперше вивчили простори далекої Півночі.

Збуджений Петруш запитав, згоряючи від нетерпіння:

— І ця книжка ще у вас? Ви її нікому не дали?

— Охочих знайшлось чимало. Але я її нікому не дав...

— А мені дасте?

— Правду кажучи, Петруше, я повинен був її дати тим, хто прохав перше,— відповів старий учитель.— Та ти вже сам себе покарав: міг прочитати її два тижні тому, а почнеш тільки завтра.

— Сьогодні! Я прочитаю її сьогодні! — запалився хлопець.

— Гаразд, Петруше. Коли так, проведи мене додому й одержиш книжку.

— Я прочитаю її сьогодні ввечері, а завтра поверну! — вигукнув Петруш.

— Не поспішай обіцяти! — порадив йому старий учитель.— Я ж тебе зовсім не кваплю. Цю книжку слід читати вдумливо.

Справді, книжка, яку цього разу одержав Петруш, була не схожа на інші. І звичайно, за один вечір він з нею не впорався.

Спочатку він її читав, не відриваючись, три дні поспіль.

Потім уважно вчитувався в неї цілий тиждень.

Книжка була груба, набрана дрібним шрифтом, з малюнками й картами. Кожна сторінка, кожен знімок розповідав про нечувані пригоди відважних дослідників.

Одні шукали на невідомих островах родовища нафти, вугілля, металів. Інші вивчали рослинний і тваринний світ північних морських глибин. Були й такі, що викопували з криги велетенських звірів, які давно повимирали. Так знайшли у крижаних "холодильниках" мамонтів, що жили десятки тисяч літ тому й були набагато більші й важчі від слонів із Ноевого ковчега цирку Струцького. Вони чудово збереглися і були такі самі, як у той день, коли їх стиснуло й скувало льодом. Тому мисливські собаки тамтешніх жителів гавкали на мамонтів, як на живих.

Петруш зводить очі на прибиту до стіни карту.

В думках простежує шлях мандрівників.

Облягаючись, ще раз запитує себе:

— Де в цій крижаній пустелі бродить Фрам? І що він нині робить?

Полярної ночі Фрам знаходить собі маленького друга

Перші хуртовини вляглися. Небо вияснилося. Вітер ущух. Одкрився високий синій небосхил; на якому срібним маком заблищали зорі. Все показалося ніби в іншому, дивному світі. Студеному, неземному, казковому.

Інколи біле безмежжя заливав перловим світлом місяць. Перлами мінився крижаний покров океану. Перлами сяяли сніги, перлами-виблискували обледенілі скелі.

Інколи світилися зорі.

Небавом на півнеба заяріло, запалахкотіло північне сяйво.

Спочатку заясніли три веселки всіх знаних і незнаних кольорів. І згасли одна за одною. Потім знову зайнялись і злилися в одну. З-під виписаного на небі лука замерехтіли в таємничому танку вогні. Голубі, червоні, зелені, фіолетові, жовтогарячі, пурпурові, вони то спліталися й спадали шовковими полотнищами, то розгорталися й знову несподівано вужчали.

Вмить небо опустіло.

Та ось знову сколихнулося в зачарованому танці.

Загорялися вогники, мов на ялинці. Снувалися золоті нитки. Злітали ракети. Клекотіли ріки розтопленої міді, срібла й золота. Розсипалися пучками іскри. І раптом усе перетворювалось на прозору завісу, по якій вигравали голубі й червоні, фіолетові й зелені, жовті й жовтогарячі полиски.

Дзвінке повітря сповнила далека, ніжна, ледве чутна музика. Здавалося, то видзвонюють срібні бубонці по зимовій дорозі або торкнулися струн невидимі музики. Здавалося, співає саме небо.

Фрам спостерігав з високої скелі химерний танок вогнів і зачаровувався нечуваною досі музикою.

Якби він мав людський розум, то подумав би: "Для кого ця краса в крижаній пустелі?"

Нема кому тішитись з такої величної полярної ночі. Тут лише холодні пустельні простори океану, скуті льодом.

Фрам заліз у свою крижану схованку. Згорнувся калачиком, сховавши морду в м'яке хутро на череві, й пробував задрімати.

Надворі враз знялася хуга. Чорні хмари заволокли місяць, поглинули зорі й згасили мерехтливе північне сяйво.

Покотились хвилі снігового пилу, валились гребені скель, тріщала крига. Ніччю знову заволоділи духи мороку.

Згасло чарівне світло.

Дивовижна вистава скінчилась.

Тільки невгамовна віхола бурхала, ревла, стогнала й свистіла.

Зажмуривши очі, Фрам мріє про теплі краї, де щовечора спалахують вогні,— варто лиш повернути вимикач; де сміються діти й, сидячи під теплою грубою, просять дідуся чи бабусю розповісти про дивні пригоди в полярних льодах.

Фрам скавчить уві сні.

Так, як скавчав у цирковій клітці, коли йому снилася ця далека пустеля.

Тоді він сумував за тутешнім життям.

А нині тужить за тим життям, за теплими краями.

Коли хурделиця вгамувалася, голодний Фрам виліз із барлога.

Інші ведмеді кудись поділися. Фрама більше не жде готовий обід, як тоді, коли він лякав і дивував дикунів своїми витівками. Можливо, вони перебралися на нові місця, знані тільки ними, де з ополонки витикають голови моржі й тюлені? А може,

повкладалися в барлоги, де у них приховано м'ясо, і ждуть, поки вигляне крайнеба полярне сонце?

Самотній, змучений голодом, Фрам нишпорить між скелями. За ним крадеться в місячнім сяйві лише його власна тінь. Всі сліди замело. І всі вони давні. Жодного свіжого.

Пустеля.

Німа тиша.

Скляний нерухомий місяць цідить зверху холодне світло.

Фрамові хочеться задерти голову й завити на нього по-вовчому.

Тут немає ніякого відчуття часу, і він не знає, чи довго ще тягтиметься ця непробудна ніч.

У відчаї він навмання бреде по льоду. Йому тепер байдуже, куди йти, аби лиш втекти від гнітючої самотності. Може, крижаний міст з'єднує цей острів з іншим? Може, на ньому є якесь життя?

Зачувши наближення снігової бурі, Фрам, як умів, ліпив собі сховище, де й лежав, аж поки стихав вітер. Потім розминав заціпенілі лапи, повернувшись спиною до північного саява. Се диво не зігрівало його й не вгамовувало голоду.

Потім блукав льодами тиждень. Чи два? Чи ще довше? Хто його знає!

Іноді йому хотілося простягтися на крижаному ложі й більше не піднімати голови, такий він був знесилений.

Одначе наказував собі йти далі. Напруживши останні сили, спинався на задні лапи й принохувався до вітру. Може, вловить запах далекої землі, живої істоти, навіть людини... Пронизливий вітер аж різав ніздрі, але ніякого запаху не приносив.

Ледве переставляючи лапи, Фрам брів у невідомість.

Йшов, похиливши голову, не дивлячись уперед.

Тому й не помітив, як на обрії з'явилася темно-синя смуга, і не приспішив ходи. Інший берег, інший острів... Що жде його там? Знову, певне, ведмеді, які втікають од нього і люто вискалюються? Невже він не знайде собі друга? А вже ж пора. Фрам не втрачав надії...

Не оглядаючись, він видряпався на стрімкий берег. На льоду відбивалося скісне місячне проміння. Поряд з ним повзла його тінь — єдиний його супутник в цій пустелі, з яким він ділив самотність.

З нею, своєю вірною тінню, він мандрував по багатьох теплих краях. Тільки вона знає, де вони побували, які люди живуть поза царством північної ночі, який там оксамитовий пісок, які запашні сади з бузковим цвітом і ніжною, м'якою, мов постіль, травною, де стомленій тіні було так гарно спочивати біля його ніг.

Косо сіялось місячне проміння.

А збоку Фрама рухалась його тінь, незрадлива подруга серед жахливої самотності полярної ночі.

Фрам повертає голову і, не дивлячись під ноги, стежить лише за своєю тінню. Підніме лапу — підніме й вона, хитне головою — й вона також.

Раптом тінь з піднятою лапою зупинилася.

Набрела на іншу тінь.

Та, нова тінь, маленька й чорна, підстрибувала й танцювала.

Фрам повернув голову до місяця й підвів очі, щоб побачити, чия ж це така весела тінь.

В місячному світлі на вершечку скелі стрибало й танцювало мале ведмежа.

Та Фрам одразу здогадався, що то не радісний танок. То тільки так здалося. Як і для чого опинилось ведмежа на вершечку скелі? Ніхто того не відає, крім нього. А от тепер воно не наважувалося злізти. А коли пробувало спуститись і ковзало лапами по зледенілому камінні, злякано чіплялося за скелю кігтками й видряпувалося назад. Ледве дотримувало рівноваги, щоб не беркицьнути вниз. Скавчало й трусилося.

Фрам звеселів, уздрівши цього безпорадного малюка.

Він звівся на дві лапи, сперся плечем об скелю й подав ведмежаті приязний знак:

— Гей, пусіуне! Стрибай, не вагайся! Гоп! Мені доводилось багато скрутніше!

Ведмежа вагалася.

Самого Фрама йому, очевидно, анітрохи не було лячно. Навпаки, малюк дуже зрадив, і йому не терпілось злізти, щоб хутчій познайомитися. Височінь же, на яку його занесло, лякала.

Фрам знову помахав обома лапами:

— Мерщій, бісеня! Дядя спіймає тебе лапами, як м'ячика!

Ведмежа заплющило очі й з'їхало вниз на спині просто Фрамові в лапи. Той поставив його й відступив кілька кроків назад, аби роздивитися, з ким він здибався.

Ведмежа і Фрам розглядали одне одного.

— Ти мені подобаєшся, малий! — приязно забурмотів Фрам.

— А ви мені, дядечку! — ніби чулося в радісному муркотінні ведмежати.

По тому за ведмежим звичаєм вони обнюхали одне одного, щоб ближче познайомитись.

Малюк тернувся об Фрамову морду і навіть насмілився лизнути його в ніс, виявляючи цим своє бурхливе захоплення.

Їхні тіні переплуталися на снігу.

Маленька тінь стрибала й крутилася навколо великої, зливалась з нею, відокремлювалась і знову наближалась.

Фрам погладив свого нового приятеля по голівці так, як колись голубив хлопчиків, підкликаючи їх і роздаючи цукерки.

Ведмежа не відскочило. Не заричало. Здавалось, йому люба була така ласка.

Зворушений Фрам полоскотав йому підборіддя й підняв його, щоб зазирнути в вічі. Він звеселів. Нарешті зустрів товариша, який не кусається й не втікає.

— А тепер треба придумати тобі ім'я! — пробурмотів Фрам, опускаючи ведмежа на сніг і дивлячись на нього з любов'ю.— Здається, я вже придумав. Ти верткий і лізеш куди не слід, тому я тебе зватиму Вертун. Це не з кращих імен, але тобі дуже личить, любий мій Вертуне! Не журися, бо все ж ліпше бути Вертуном, аніж Телепнем.

Ведмежа не знало, що стало Вертуном, бо не розуміло Фрамового муркотіння. Та зразу ж постаралося виправдати своє ім'я, чіпляючись за Фрама, щоб той знову взяв його "на руки". Напевно, воно вперше пізнало таку ласку, і йому це сподобалось.

— Годі з тебе! — пробурмотів Фрам.— Нічого звикати! Як бачу, ти вже великий... Взагалі, ведмежаті соромно проситися на руки. Хочеш лазити? Будь ласка! Ось крижана брила, а ген ціла скеля!

Ведмежа зрозуміло, що його на руках не носитимуть, що доведеться ходити самому.

Фрам подивився на нього сумовито. Люди навчили його обережності. Радість зустрічі могла виявитись передчасною, а дружба недовгою.

Фрам побоювався, що з-за якої-небудь скелі з'явиться ведмедиця й, вискалившись, кине́ться на нього з страшним ревом. І тому знову доведеться стрибати й вихилатися, аж поки ведмедиця не заріє носом у сніг і їй не набридне змагатися з цим блазнем.

І скінчиться все так, як і зустрічі з іншими ведмедями.

Розгнівана ведмедиця замахнеться і вліпить малюкові два-три потиличники, щоб він не був таким шалапутотом і не бродив де не слід. Потім штурхне Вертуна в спину і, коли він покотиться клубком, гукне йому навздогін: "Мерщій додому! Я тобі ще покажу, як швендяти!"

І Фрам знову залишиться сам на сам зі своєю тінню й буде сновигати крижаною пустелею, як та потороча.

Так думав Фрам, стоячи на задніх лапах.

Вертун торкнув його лапою й промуркотів своєю мовою:

— Ей, дядечку! Про що думаєш? Либонь, я тобі вже набрид?

Фрам з жалем знизав плечима:

— Що ти тямиш? Ти ще мале й дурне!..

Ведмедик ніби зрозумів Фрамове бурмотіння, бо зразу ж похнюпився й тихенько заскавулів:

— Справді, я малий та ще й нещасний. Ось глянь, яка в мене на голові подряпина! Одначе ж я не такий уже й дурний! Слово честі!

Він стояв перед Фрамом у місячному сяйві й лапою обмацував голову, де справді виднілась незагоєна подряпина.

Фрам нахилився, щоб розгледіти вавку. Велику науку він перейняв од людей. Проте не навчився лікувати рани. А тому за звіриним звичаєм лизнув подряпину й промуркотів:

— Гм! Я знаю, що б тобі допомогло, пане Вертуне! Краплинка йоду. Трохи попекло б. Залишився б слід. Та через тиждень не було б і знаку від подряпини й плями. Без цього ж буде гоїтися довше. Хай зашерхне само по собі. А поки що не роздряпуй кігтями! А то враз перехрещу тебе з Вертуна на Дряпучку...

Ведмежаті було байдужісінько, як його величатимуть— Вертуном чи Дряпучкою. Воно нічого не второпало з того, що бурмотів Фрам. Він говорив якоюсь іншою, незрозумілою на Півночі мовою. І зовсім уже дивною видалася Фрамова звичка, запозичена у людей,— прибирати наймення. Для Вертуна кожен ведмідь — великий чи

маленький, дурний чи розумний — був усього-на-всього ведмедем. Песець — песцем. Заєць — зайцем.

У нього, на відміну од Фрама, не було в голові цілого словника імен.

А була тільки болюча вавка, до якої лапа тяглася сама.

Фрам з докором одкинув його лапу:

— Я тобі що казав? Не чіпай! Краще поясни, що то за вавка? Вона глибока, ніби це сліди чийось кігтів. Ладен запрягтися, що то ведмежі кігті. Ану розкажи, як те трапилось.

Вертун жалібно заскавулів. Куди й поділася його веселість. Він не розумів буркотіння великого доброго ведмедя. А розповідати йому було про що. Його спіткало горе... Та як про це розказати? Краще піти на те сумне місце.

Цей великий добрий ведмідь здогадається, чому Вертун залишився сам і з переляку виліз аж на вершечок скелі.

Він вчепився за Фрама лапою так, як діти чіпляються за поли дорослих, просячи в них гостинців.

Фрам зрозумів його.

І не розпитував, що й до чого. Вони рушили удвох на місце події. Попереду дріботів Вертун. За ним простував Фрам. На снігу між скель у місячному світлі виднілися сліди трьох ведмедів. Два великі були майже однакові. А менші — Вертунові, он вони ведуть аж до тої скелі, з якої зняв його Фрам.

Ведмежа кинулось уперед.

Фрам зупинився.

Перед ним у снігу залякла біла туша.

Ведмежа підбігло до неї, занурило голову в хутро, заскавуліло й застрибало.

Фрам обережно наблизився. Спочатку подумав, що Вертунова мама спочиває на снігу. Що зараз буде, він знав. Вона схопиться. Люто заричить. Кинеться на нього й змусить його знову стрибати через голову, а він не завдасть їй ніякої шкоди, а тільки вмить доведе, що битися з ним марно. А битися Фрамові зовсім не хотілося, бо він втратив би свого маленького друга.

Та ведмедиця лежала нерухомо.

Фрам оглянув довкола сніг, на якому ще виднілися сліди боротьби. Побачив плями крові й зрозумів цю сумну історію.

Вертунова мама була мертва й холодна, як крижана брила. Вона полягла в поєдинкові, анітрохи не схожому на витівні бійки Фрама. Вона загинула від лапи ведмедя. Про це свідчили сліди.

Ведмежа увіткнулося мордочкою в хутро на череві, бо знало, що там є тепле молоко. Та нині воно висохло. Вертун не міг збагнути цієї жадливої зміни — так само, як колись Фрам, залишившись сиротою, не міг зрозуміти того нещастя, що сталося його мамі серед інших, але таких же грізних льодів.

Малюк жалісливо скавчав і качався по снігу, зиркаючи на доброго великого ведмедя — ждав од нього пояснення.

Фрам погладив і обняв його, знаючи, як смутно сиротині.

Він потягнув ведмежа, бурмочучи:

— Нам тут більше робити нічого! Я все зрозумів. Мама загинула, захищаючи тебе!.. Тоді ведмідь погнався за тобою і вбив би тебе, аби ти не виліз на скелю. Тільки це тебе й урятувало. Хотів би я здібати того негідника й удвох з тобою провчити його! Хай тільки потрапить мені до лап!

Вертун ніяк не міг одірватися від убитої матері.

Фрамові довелося взяти його й нести. Ведмежа дивилося через плече й скавчало.

— Ну, годі, годі! Не рюмсай! Будь справжнім хлопцем! — ласкаво докоряв йому Фрам.— Плачем лихові не зарадиш. А поки що нам не вадило б підживитися. Як на мене, то байдуже, а ти таки добре зголоднів.

Ведмежа без угаву скавуліло, поглядаючи назад через Фрамове плече.

Фрам рішуче попрямував слідами ведмедя-вбивці.

Фрам залишає маленького друга з власної волі

Згодом ведмежа занепокоїлось і почало боязко озиратись.

Гострий нюх малюка, нюх вільного дикого звіра вловив наближення небезпеки. Вертун упізнав запах ведмедя, який убив матір і гнався за ним. Фрам сповільнив ходу.

Сіялось таємниче холодне сяйво місяця, таке чисте й прозоре, як ніде, крім полярного краю.

На голубому снігу, мов на папері, чітко вимальовувався кожен слід.

Місцями червоніли краплі крові.

Ведмежа стиха заскавчало. Фрам затиснув йому лапою писк. Малюк зрозумів і замовк.

Тепер Фрам підкрадався широкими, нечутними кроками, як бенгальський тигр до здобичі.

Він опустив Вертуна на сніг.

Торкнувши його носом, пробурмотів:

— Сиди нишком, малий! Не ворухись! Щоб я тебе не чув. Жди!.. Думаю, тобі це видовисько сподобається...

Звичайно, ведмежа не розуміло Фрамового муркотання, яким той спілкувався з людьми. Та певне, й сам Фрам не сказав усього того, що ми передали, бо хоча й був дресирований, однак не володів даром слова та й мислити не міг, як людина.

Проте ведмежа зацікавилася на місці.

Для нашої повісті цього досить.

Не ворухнувшись, затамувавши подих, воно слухало, як тикає його серце.

Фрам обігнув стрімку скелю, обережно підкрався і мов із землі виріс перед ведмедем-розбійником.

Дикун підняв очі. Блимнув скорше здивовано, ніж сердито. Забурчав і замахав головою. Може, виявляв зневагу до Фрама.

Він бачив, що його супротивник облізлий, худий і виснажений голодом. Сам же він був ситий і готовий до бою. І щойно попробував свої сили. А тепер було огидно зв'язуватися з таким миршавим ведмедем.

У його глухому ричанні чувся наказ хутко забиратися Теть. І хай Фрам вважає себе щасливцем, що так усе обійшлося, бо застав його, дикуна, в доброму гуморі.

Та Фрам ніби й не зрозумів цієї грозьби. Він наближався мовчки, нітрохи не сполохавшись. Потирав передні лапи одну об другу й навіть плескав ними, наче на арені цирку, коли запрошував охочих побоксувати.

Такої самовпевненості ведмідь-убивця ще не бачив. Слід було негайно покарати нахабу.

Він уперся лапами й направив голову в Фрамове черево. Це був його давній несхибний прийом, яким завжди перекидав супротивника. Та цього разу голова нічого не стріла на своєму шляху!

Фрам закрутився, мов ужалений.

Він вичікував.

Дикун зарив носом у сніг.

Хвацько схопився. Отямився.

Погрозливо заричав і на задніх лапах кинувся на свого ворога, намагаючись перегризти йому горло і вмити все покінчити.

Фрам підпустив його близенько. Трошки відступив, удавши, що боїться. Потім зненацька вдарив ведмедя в підборіддя, як учили його в цирку. Клац! Розбійник прикусив язика. Від люті й болю у нього потемніло в очах.

Він завив і простягнув лапи, щоб схопити Фрама за горлянку, але той підчепив його й ударом у живіт звалив на сніг. Далі скочив йому на спину, вчепився двома лапами в загривок і почав товкмати носом об лід. Раз, два, три, чотири — разів двадцять поспіль.

Дикун пручався, вив, пробував звестися й струснути з себе Фрама. Очі його сльозились, голова йшла обертом, він знемагав.

З-за крижаного виступу Вертун незмигнано і з острахом стежив за цим дивним герцем. Не стримався й собі ринувся в бій, почав кусати розбійника за лапи, рвав його хутро й муркотів. Волів мерщій побачити його мертвим на льоду, із згаслими, як у матері, очима. У Фрама натомість таких жорстоких намірів не було. Він хотів лише трохи повчити супротивника, затупити йому ікла. І це йому, очевидно, вповні вдалося; бо той кількох зубів таки не долічився.

Зробивши своє, Фрам зліз із спини розбійника.

Дикун вишкірився, та Фрам знов ухопив його за загривок, скрутив і натовк мордою об скелю. Оговтавшись, той заричав і знову метнувся в бій.

Фрам повторив прийом. Тричі підряд наскакував на нього розбійник і тричі підряд бахкався мордою об кам'яну скелю, аж поки йому стало не до бійки.

Він лежав, скоцюрбившись, тер лапами закривавлену морду і жалібно ревів, не тямлячи, що таке раптом йому скоїлось.

Фрам підкликав ведмежа, і вони рушили далі.

А за ними нічну тишу ще довго розтинали виття ведмеда з вибитими іклами.

Та Фрам не дослухався.

Він учинив справедливий суд.

Очі Вертуна, що чимчикував підтюпцем за Фрамом, здивовано питали:

— Чому ти його не вбив так, як він мою маму? Що це за бійка? Ніколи я не бачив такого дивного ведмеда, як ти!

Потім розширив ніздрі, нюхнув повітря й радісно замуркотів.

— У чім річ? — по-своєму запитав Фрам, ніжно штовхаючи його мордою.— Що ти там винюхав?

— Щось смачне... М'ясо... Здір! — відповідало ведмежа.

В цій пустелі воно було більш пристосоване до вільного й небезпечного життя, ніж Фрам. Швидше ловило запахи дичини, які приносив вітер, і відчувало небезпеку.

Фрамів нюх був слабший і часто обманював його. Нюх його притупився у звіринці серед запахів розмаїтих звірів. Через це, та й з інших причин, він тепер голодував і почував себе на Півночі жалюгідним жебраком.

Фрам чвалав, заклопотано похитуючи головою. Ведмежа квапило його, тягнучи зубами за шкуру: швидше, дядечку! А то нас обженуть інші! Не розумію, що ти за ведмідь!

Коли запах став сильніший, Вертун вирвався вперед, спотикався, падав і знову підводився.

І справді, гострий нюх його не обманув.

Недалеко на березі, біля входу до печери, виднілася мерзла туша моржа — прихована здобич. А при самому вході в печеру знайшли ще одну. Обидві трохи над'їдені. Обгризено тільки голову й шию. Зимовий припас хазяйновитого й ощадливого ведмеда.

— Здається, ми надібали комору Щербаня! — весело пробурмотів Фрам.— Оце так знахідка! До ранку, себто до весни, нам стане цього м'яса з лишком.

Ведмежа не ждало, поки його припросять. Уп'ялося в тушу маленькими, ще молочними зубами. Пробувало прокусити грубу, обледенілу, блискучу шкуру. Та зуби ковзали, як по склу, і Вертун перекидався. Він перебігав од одної туші до другої, крутився довкола них — даремно ж його прозвали Вертуном!

Ведмежа сердито, пожадливо забурмотіло, ніби збиралося за одним присідом впоратися з цією купою м'яса й сала. Та зуби його нічого не могли вхопити, і воно раз у раз скочувалося донизу.

— От так оказія! — промимрив Вертун, всаджуючись на сніг і позираючи на Фрама.— Навчи мене, що робити, бо я страшенно втомився.

Він був такий жалюгідний, а засмучена мордочка така мила, що Фрам вирішив навчити його одної хитрої штуки, перейнятої від людей. Вона йому знадобиться.

Спочатку Фрам вирвав з черева моржа два шматки м'яса. Тверді, як каменюки. Потім улігся на них, аби відігріти своїм теплом. Ведмежа нічого не розуміло. Пробувало

просунути мордочку спіднизу. Вперше бачило білого ведмедя, що сидів на м'ясі, як квочка на яйцях.

Та скоро Фрам витяг з-під себе два теплі розімлілі шматки м'яса. Вертун мусив щиро визнати, що його старший друг не тільки добряга й чудовий борець, а й мастак на всякі прехитрі витівки, які й не снилися полярним ведмедям.

Вони наїлися донесхочу. Облизалися. Вертун піднявся на задні лапи й запитливо глянув:

— Ну, дядечку? А тепер куди?

Та Фрам ще тільки почав учити Вертуна. Тож малюкові слід дещо показати.

Він увійшов до печери й пильно обстежив її. Вона видалася йому надійною схованкою на харч. Ледве перетяг туди обидві туші. Склав їх аж у глибині печери. Потім завалив хід у неї крижаною брилою. Тепер у них були й двері.

Покінчивши з цим, Фрам тріпнув лапами й пробуркотів:

— А тепер пора й відпочивати... Бач, уже й місяць заходить!

— А мені спати зовсім не хочеться! — заявив Вертун.

— Хочеш чи не хочеш, а поки ти зі мною, знай, що моє слово — закон. Затям це гарненько!..

Фрам згріб ведмежа за шию, втяг його у печеру й закрив її зсередини брилою.

Скоро по тому Вертун хропів, увіткнувшись мордою у кошлате Фрамове черево.

Так почалася їхня дружба, що тривала цілу полярну ніч.

Їжі їм вистачало. Коли завивала віхола, вони загороджували вхід до барлога крижиною, а коли ж на заяснілому небі сходив місяць — вирушали на розвідку.

Двічі зустрічали ведмедя-розбійника. Він чвалав, хилитаючись, худий і охлялий. Вгледівши їх, ховався за скелі.

Не було потреби ще раз повторювати йому урок. Може, Щербань набрів на інших ведмедів, бився з ними й зрозумів, що його сила назавжди втрачена разом із зубами.

Згодом небо світлішало. Зорі згасали. На сході з'явилася вогняна смуга.

Наближався полярний ранок — весна.

Вертун погладшав, підріс, ввійшов у силу. Але слухався свого дорослого, розумного, доброго друга.

Як тільки зачує його бурмотіння, зразу ж прибіжить і закрутить своїм кучим кумедним хвостиком.

Вертун виявився на диво кмітливим. Видно було, що з нього вийде неабиякий мисливець. Кілька разів, почувши песців, яких вабили запахи печери, він сміливо вступав з ними в бійку. І часто вони йому давали добру прочуханку. Та перепало від його зубів і їм. Вони втікали і більше не потикалися.

Одного ранку, вже напровесні, розгулялась заметіль і не вщухала цілий тиждень.

Коли вітер влігся й заясніла далина, на обрії у ведмежий зріст піднялося сонце.

Дихнув ласкавий теплий вітер. На океані скресла крига, біля берегів утворились глибокі зелені розводдя.

Залопотіли крилами перші полярні крячки, за ними сріблясті й сизі чайки.

Прилетіли рідкісні птиці, яких називають чайками Росса — з голубою спинкою, рожевим черевцем і чорним оксамитовим комірцем навколо шийки.

В цей час, повертаючись з узбережжя, Фрам з Вертуном стріли ведмедя-розбійника.

Він ледве плівся. Ступивши кілька кроків, падав, підводився і знову падав.

Забачивши Фрама й ведмежа, він не злякався і навіть не спробував утікати.

Мабуть, йому було вже однаково.

Очевидно, він брів до свого колишнього барлога, в печеру, щоб заснути там вічним сном.

Вертун кинувся на нього з грізним іричанням. Почав кусати й рвати його шкуру, бо ще не сповна йому відплатив. Щербань не захищався. Він погойдувався, шукаючи очима, де б упасти.

Раптом утрутився Фрам, здивувавши ведмежа. Він з сердитим ричанням рвучко відіпхнув Вертуна од жертви, схопив на оберемок і посадовив на височеньку скелю. Знаком звелів пустунові сидіти сумирно й не пхати носа куди не слід.

Потім підійшов до Щербаня.

Ведмідь лежав з заплющеними очима, поклавши морду на витягнені лапи. Він знав навички цього чудернацького ведмедя, тож зіщулився й чекав, що ось-ось вчепляться йому в загривок і почнуть товкмачити мордою об лід.

Та Фрам його не схопив, не струснув, не вдарив об лід, а тільки легенько пхнув. Щербань застогнав, просячи пощади.

Фрам пробурчав:

— Уставай! Хіба не бачиш, що я тебе не зачеплю? Вставай і йди за мною!..

Щербань тремтів, заплющивши очі, й жалібно скиглив.

Фрам схопив його і скинув на плечі точнісінько так, як колись в цирку дурного Августа, викликаючи регіт на гальорці. Відніс ведмедя в печеру з залишками моржевих туш. Там він тицьнув його мордою в замерзле м'ясо. Щербань зі стогоном розплющив очі. Порвані ніздрі його розширились. Він облизав розбитий ніс. Спробував куснути, та ясна тільки ковзнули по м'ясу. Він уже не міг піднятися й відшматувати добрячий кусень, потрушуючи головою, як раніше, коли у нього були всі зуби.

Фрам одіпхнув його. Щербань злякано . зіщулився й застогнав.

А далі трапилось щось неймовірне.

Цирковий ведмідь одірвав шматок моржевої туші й, аби відігріти її, сунув собі під черево. Коли ж м'ясо розм'якло, поклав його голодному Щербаневі під самісінький ніс. Той повільно зашамкав, як беззубий дід. Він не знав, що його жде в майбутньому. А поки що це диво. Його годують! йому дали теплий м'який кусок м'яса з тих лап, од яких сподівався смерті.

Дожувавши, звів на Фрама злякані очі.

— Чого тобі ще? — пробурчав Фрам, гублячи терпіння.— Чи не думаєш, що я панькатимуся з тобою все життя? Я тобі показав, як їсти мерзле м'ясо. А тепер бувай здоров!

Фрам почовгав із печери.

Щербань отетеріло дивився йому вслід. Напевне, все це видалось йому хитрістю. Він побоювався, що цей дивний ведмідь повернеться й перегризе йому горлянку.

Біля входу в печеру Фрам набрів на Вертуна, який намагався підглядіти, що робиться всередині.

Фрам цього ніби й не помітив, бо забув, що велів ведмежаті не злазити зі скелі, куди сам його й посадив.

В доброму гуморі, він знаком наказав Вертунові лаштуватися в путь.

Вони покинули ці місця. Барліг залишили Щербаневі.

Простору скільки хочеш. Весна. Десь знайдеться місце й для них.

Спочатку вони йшли поряд. Та ведмежа часто озиралося й чимчикувало дедалі повільніше. Фрам довгенько нічого не помічав, а коли спохватився, ведмежати не було. Він зупинився. Кликав його сердитим ричанням. Вертун не обзивався. Тоді Фрам повернув назад по його слідах. Його пойняла тривога.

Сліди губились біля входу в печеру.

Фрам прислухався. Нічого не чути. Та це не заспокоїло його, а ще більше стурбувало. Він кинувся в барліг.

Ведмежа спокійнісінько облизувалось. Щербань лежав з вираженими очима й перегризеною горлянкою.

Вертун відомстив йому за законами диких ведмедів Півночі.

У нього був старий борг. І він його сплатив.

Тепер тільки облизувався.

Спочатку Фрам хотів дати йому стусана, аби він запам'ятав його на все життя так, як Фрам пам'ятає удари, що перепадали йому від дресирувальника цирку Струцького.

Фрам підняв лапу.

Та очі ведмежати світилися такою невинною гордістю, що Фрамова лапа повисла в повітрі.

Він опустил її, не торкнувши Вертуна.

Свою долю ведмежа знайшло само. Вона була така, як і годилось для цих місць. Життя його тільки розпочиналось. Життю цьому судилося бути довгим, і воно спливе тут, в країні вічних льодів, підвладне законам Півночі.

Фрам підштовхнув його лапою й понуро забурчав:

— Ну, годі! Вдовольнився! А тепер ходімо!

На виході обидва оглянулися на труп убивці, що розпластався біля недоїдених моржевих туш.

Фрам дивився майже з такою досадою, як людина. Ведмежа пишалося.

Вони довго тинялися по острову. Їм не раз траплялись інші ведмеді, які уминали щойно спійманих у розводдях тюленів. Фрам завше їх перемагав, бо застосовував випробувані вже прийоми. Отож боротьба була безкровна. Він піднімався на задні лапи, салютував, перекидався, ходив колесом, робив сальто-мортале.

Дикий ведмідь мерщій тікав. Одбігши, стетеріло дивився на чудовисько.

Вертун теж повсякчас чудувався.

Це перевершувало все, чого він навчився од свого дорослого друга з такою кумедною вдачею.

Це подобалося йому. В діях Фрама було щось веселе, незбагненне й водночас страшне навіть для наймогутніших білих ведмедів, яких він без зайвого клопоту примушував тікати. Це був якийсь чаклун та й годі! Прикладена до лоба лапа, сальто-мортале, кілька плавних кружлянь у вальсі — й ось обід готовий!

Вони наїдались, а рештки лишали господарям. Знали, що в іншому місці теж легко знайдуть дешевий і поживний обід. Острів кишів ведмедями. І всі вони, напевне, були вправними мисливцями. Друзям не загрожував голод.

Принюхавшись, Вертун подавав знак: їжа близько. Потім крадькома зиркав на Фрама — прагнув розгадати, в чім же його сила, від якої втікали найбільші й найдужчі ведмеді. Вертунові все це видавалося навдивовиж кумедним.

Він задоволено дивився, як утікає ведмідь з шматком м'яса в зубах, як зупиняється й з острахом оглядається на чудовисько, здатне на такі вихватки.

Сонце повільно підбивалося на середину неба.

І знову по скреслому океану попливли на південь, як таємничі кораблі без вітрил, стерен і веслярів, велетенські айсберги.

Інколи Фрам зупинявся на краю скелі. Подовгу вдивлявся в далечінь. Потім переводив погляд на ведмежа, що стояло поруч, і знову повертав назад, на острів, заселений ведмедями й дичиною. І щоразу його дедалі більше посідала печаль, ще незбагненна й незрозуміла.

Одного разу під урвищем на широкому, плескуватому, вигладженому прибоєм камені, вони побачили тюленя, яке грілося на сонці. Воно було маленьке, опецькувате, блискуче. Його підсадила туди мордою тюлениха, а сама пірнула в зелену безодню по їжу.

Вертун кинув оком на Фрама. Потім подивився вниз і нетерпляче затупцював на місці.

Перехопивши погляд невинних круглих очей тюленяти, Фрам одвернувся. Він знав наперед, що станеться, але нічого вдіяти не міг.

Вертун спритно ковзнув униз на своїх білих штанях. Один стрибок — і він уже на тюленяті, яке не встигло й отямитися. Череп жертви хруснув на Вертунових зубах.

А біля берега металася стара тюлениха, силкуючись куцими лапами виборсатись із води й допомогти дитинчаті. Коли їй це нарешті вдалося, Вертун був уже високо й тягнув за собою здобич.

Мати жалібно застогнала.

Вертун з радісним муркотанням взявся до їжі, торжествуючи з свого першого мисливського успіху.

Потім, облизуючись, застрибав навколо Фрама.

Фрам одвів очі вбік, аби не дивитися на нього. Відчув, що з цієї миті щось назавжди віддалило його од маленького жорстокого друга, який не відступив од жорстоких

законів крижаної пустелі.

Невдовзі у Фрама з'явилася ще одна причина для серйозних роздумів. І цього разу вирішальна.

Фрам спав, витягнувшись на сонці, і снів далеким людським світом.

Вертун кудись щез. Коли Фрам засинав, ведмежа вклалося рядом, а нині його не було.

Хруснувши суглобами, Фрам устав і почав шукати. Оглянувся довкола — ніде не видно. Він спустився в заглибину, де по крижаному дну просочувався тоненький струмочок талої води, і зупинився, остовпілий.

Вертун сховався тут і вчився циркових штук. Він оддавав честь, кружляв, пробував зробити й сальто-мортале. Падав з розгону то мордою, то спиною. Починав знову й знову. Котився перекидом по льоду.

Відчувши Фрамів погляд, Вертун радісно замуркотів.

Мабуть, ждав від нього похвали!

Потім попрямував до Фрама на задніх лапах, кланяючись і кружляючи у вальсі. Та ось зупинився й приклав лапу до скроні. Його дорослий друг, думав він, звісно ж, втішився таким справним і здібним учнем.

Та той схопив його за шию, підняв у повітря й почав духопелити. Довгенько Фрам лупцював Вертуна.

Ведмежа корчилося, гарчало, скиглило. Та Фрам бив його, аж поки не стомився. Потім повернув його до себе мордою й дав ще кілька ляпасів.

Коли він, нарешті, скінчив, Вертун гепнувся на сніг, як клунок.

Навіть не скарився.

Розгніваний Фрам заричав:

— Тепер послухай-но: можеш робити, що тобі заманеться. Живи за тутешніми законами. Але не перетворюйся на такого клоуна, як я. Я цього зовсім не хочу. Досить одного блазня на цілу Північ!

Вертун повзав біля ніг свого дорослого друга, лащився, просив пробачення, сам не знаючи за що.

Потім, наляканий, почвалав услід за Фрамом на чималій відстані. Зупиниться Фрам — стане й він, Фрам рушить — і він за ним.

Ведмежа хотіло вблагати Фрама, вимолити пощаду. Але за що?

Протоптана ними в снігу стежка вела до берега.

Фрам брів, понуривши голову.

У нього визріло рішення. Та боляче було розлучатися з єдиною істотою його племені, з якою він заприятелював в цій пустині. Але так буде краще для ведмежати. Воно житиме, як і всі його брати. Вертун кмітливий, відважний і згодом стане справжнім мисливцем.

А як буде він разом з Фрамом, напевне зробиться клоуном. Нікчемним ведмедем. Дурним Августом полярних льодів.

Фрам затупцював жвавіше.

Зверху з високого берега перед ним одкрився зелений широкий океан, по якому пливли великі й малі крижини, як таємничі кораблі без вітрил, стерен і веслярів.

Одна крижина пливла до берега й зачепилась за виступ скелі, погойдуючись на хвилях. Вона ніби манила Фрама.

І він, не оглядаючись, зіскочив униз, стрибнув на неї й одіпхнувся лапою від скелі.

Крижина похитнулась і, підхоплена течією, вийшла у відкритий океан, по якому пливли крижані кораблі без вітрил, стерен і веслярів. На ній, повернувшись спиною до берега, плив самотній волохатий ведмідь.

Нагорі метався Вертун, скарчав і витягував шию. Він кликав Фрама назад, просився й собі з ним.

Та Фрам злився з білою крижиною й не оглядався.

Малюк зупинився й став схожий на маленьку крижину. Більше не галасував. Не скавулів.

Дивився на крижину, на білу тінь на ній. Вона меншала й меншала, поки зовсім не розтанула за видноколом.

Нанук

Океан був попелясто-зелений, стулений, насуплений, зовсім не такий, як теплі моря з привітною ніжною голубінню.

Краса його завжди дика й сповнена тривоги, навіть під сліпучим полярним сонцем. Так принаймні розповідають усі мандрівники.

У цих непринадних просторах насамперед їх вражала незвичайна велич рідкісного видовища.

Дивне видиво. Незаймана трепетна краса. Непорушне сонце над головою. Проміння його міниться на сріблястих водяних брижах. А довкола — рівний водяний обрій і жодної смужки землі.

Не видно ні корабля, ні човна. Ніде ні душі. Лише безмежжя зелених вод, по якому ковзають на південь, підхоплені течією, айсберги — таємничі кораблі без вітрил, стерен і веслярів.

Зрідка небо сколихне, залопотівши крилами, зграя птахів.

Все це дихає незбагненою, моторошною красою.

Та вже через тиждень ця краса запаморочує, навіває сум і стає мукою, кошмаром.

Те саме непорушне сонце посеред неба. Ті самі полиски променів у мерехтливому океані. Та сама пустельна далечінь. Та сама плавуча крига.

Втомлений зір прагне чогось нового.

Хоча б замаячів корабель чи берег! Або почути б людський голос! Причалити б зараз до берега з теплим, м'яким піском, з садами, в яких витьохкують солов'ї. Та це нездійсненна мрія, бо довкруги сувора пустеля Льодовитого океану.

Тут самотність і холод. Навіть сліпуче сяйво гнітить. Хочеться іншого світла: ранішнього, надвечірнього, осіннього, весняного, а не цього вічного полудня з

непорушним сонцем, яке виблискує холодно й непривітно.

Коли погода й змінюється, то на гірше: розгуляється шторм, снігова буря або все вповиває туман. Тоді небо вкриває сива запона. Плавучі крижини витикаються з туману і знову щезають, як привиди, як тіні.

В такому тумані потонуло сонце, коли Фрам одпливав на своїй крижині. Туман опустився зненацька, огорнув крижину, завис над океаном. Білий і непроникний ватяний покривець глушив навіть сплески води. Фрам згорнувся клубочком на своєму крижаному ложі й заплющив очі.

Йому було байдуже, чи туман, чи гарна днина — він однаково попливе в пустельні простори. Йому хотілося надовго заснути й прокинутися біля зеленого берега, з лугами й квітами, з людьми і музикою, з алеями, з дітьми, які граються в пісочку.

Та це було недосяжне. Нині таке можна побачити лише вві сні. Тоді Фрам бачив себе знову на арені цирку Струцького. Він знову поруч із своїм приятелем, дурним Августом. Вони змагаються з сальто-мортале. У клоуна перука і ніс, як перчина. І знову Фрам відчуває, як його хутро гладить ласкава тепла рука. Він слухає й розуміє слова.

Бачить, як ніжні дитячі пальчики простягають йому коробку льодяників. Він підкликає якогось малюка й ділиться з ним гостинцем. Там його любили й розуміли. А тут невідомо, куди занесе його підхоплена течією крижина.

Позаду лишився його вірний маленький друг, такий кумедний і меткий.

Фрам покинув його заради того життя, для якого народився Вертун: простого, дикого, суворого, підвладного законам Півночі.

Тепер він знову сам.

Приб'є крижину до берега сьогодні чи через тиждень, все одно він знав.— життя його в цій пустелі ніколи не зміниться. Завше він буде блазнем серед білих ведмедів. Блазнем, якого жде самотня старість. Нещасним блазнем, якому не можна мати друзів, бо вони переймуть од нього циркові номери. Вони будуть і не вченими ведмедями, і не дикими, а так, ні сим, ні тим.

Фрам улігся на плавучій крижині, вкутаній туманом, і чи то марив, чи то снів.

Іноді з мороку поставала велетенська тінь. Може, то берег або крижина, ще більша за ту, на якій він плив.

Фрам лежав, напівзаплющивши очі. Йому не хотілося встати й дійти до краю свого крижаного корабля, щоб краще роздивитися океан.

Він дрімав і мріяв про далекий світ, про людей, про осяйні міста.

Коли туман розсіявся й знову виткнулося сонце, Фрам байдужим поглядом окинув пустельний обрій. Ніде в серпанку не проглядає ні острів, ні скеля над зеленою водою. Ну й що? Хай би навіть з'явилися обриси острова, то що втішне очікує там Фрама?

Плавучої криги меншало. Частину її розкидало по просторах океану. Частина чи то відстала, чи вирвалася вперед.

Фрам відчув ще більшу самотність. Океан став ще пустельніший.

Фрам перевернувся на другий бік і захропів.

Збігло чимало часу, поки сильний поштовх не обірвав його сну. Та йому хотілось,

щоб цей красний сон тривав вічно.

Спочатку він ліниво позіхнув. Солодко потягнувся й замуркотів. Потім подивився навкруги: що ж сталося? Очі здивовано розширились, і він устав.

Крижина увійшла в глибокий вузький фіорд з високими берегами. Такого він ще ніколи не бачив у цій пустелі.

Обабіч височіли крижані, ніби кришталеві стіни. Вони відбивалися у вузькій смузі води, й здавалося, що в ній потонули інші, такі ж блискучі стіни.

Крізь прозорий лід струменіло м'яке, синювато-зелене, чарівне світло. Незрозуміло, відкіля воно бралось. Зверху, з небесної голубіні? Чи віддзеркалювалося водою? А чи це полиски льоду? Можливо, все разом... Злите воєдино світло різних джерел скидалося на ніжне, лагідне осяяння теплих країв у пору бабиного літа, коли в повітрі розлитий смуток скорого згасання.

Крижина занесла Фрама в один з мальовничих куточків світу. Перед ним була така краса, заради якої люди їдуть здалека з фотоапаратами чи мольбертами.

Та ця краса, як і все, досі бачене в північній пустелі, не викликала у Фрама ніякого захоплення. Від колишнього нетерпіння, з яким він розглядав з палуби пароплава перший острів, не лишилося й сліду. Ця краса не нагодує й не обігріє.

Ще один пустий острів — це й усього!..

Високо між кришталевими стінами голубіло небо й відбивалося у гладенькому водяному свічаді фіорда.

Дивовижна краса, але який йому з неї зиск?

Та коли вже крижина запливла сюди, Фрам вирішив оглянути цю пустелю, що нічим його не вабила.

Він нишпорив очима, шукаючи місце, де можна було б злізти й видряпатися нагору. Марна спроба!

Прозорі стіни фіорду стрімко обривалися донизу. Ні тріщини, ні виступу від водяної, безодні до самого неба.

Кволо, ледь помітно погойдувався крижаний пліт. Фрам одштовхнувся лапою. Пробирав вирватися з фіорду, щоб течія винесла його до іншого, придатного для висадки острова. Крижина нахилилась і застрягла, притиснувшись до стрімкої води. Фрам обіперся лапами й натиснув дужче. Та крижина не рушила до виходу, а натомість ніби завагалась посеред фіорду, загойдалася, повернулася й повільно попливла вглиб затоки.

Фрам поклав голову на витягнені лапи. Йому було байдуже. Хай пливе хоч світ за очі.

Смушка води ще більше звузилася. Світло потьмяніло.

Та враз крижані стіни розсунулись, як завіса.

Фрамовим очам відкрилась кругла, світла печера, з високим крижаним склепінням: вона плавно спускалася до води й закінчувалась справжнім пляжем.

Пречудова схованка, захищена ніби фортечним муром од заметілей, вітрів і океанських бур, схованка, яку зігріває полярне сонце. Це невеличкий оазис серед криг

— з травичкою, що деінде пробивається крізь сніг, з червоними й жовтими цятками полярних маків на зеленому оксамиті моху.

Біля самої води стояв хлопчик з вудлищем, зодягнений у шкіру й хутра; на ногах у нього були піми — хутряні чоботи вище колін; за поясом, у пахвах, ніж; на голові велика хутряна шапка. Лице темно-смугляве; очі маленькі й розкосі.

Хлопчик не відривав очей од поплавка, тому й не помітив, як підпливла крижина, а глянув лише тоді, коли сколихнулася вода.

Побачивши білого ведмедя, хлопчик скрикнув. Фрам добре знав не тільки своє циркове ремесло, а й дітей. Знав, як розвіяти страх малого рибалки.

Тому він заходився перекидатися, кружляти у вальсі й салютувати.

Хлопчик протер очі й з великим подивом зупинив їх на Фрамові. Він позадкував, але не втік.

Фрам не облишив витівок, аж поки крижина не причалила до берега.

Зробивши майстерне сальто-мортале, ведмідь опинився поруч маленького ескімоса. Хлопчик уже каюся, що не кинувся геть, не гукнув на поміч, не підняв тривоги.

Тепер було запізно. Ноги його приросли до льоду. Слова застрягли у горлі.

Затамувавши подих, він покійно ждав, коли дикий звір кине́ться на нього.

Вудлище затремтіло й випало з рук.

Та він не насмілювався ні підняти його, ні втікати, ні крикнути.

Фрам приязно дивився на нього.

Чом його так жахається це ескімоське дитя? Невже воно не знає, що Фрам — друг і втіха дітей? Згадавши своїх маленьких приятелів, Фрам простягнув лапу, щоб погладити хлопчика по голівці.

Хлопчик заплющив очі й затремтів. Тут йому й смерть.

Та лапа легенько погладила шапку й обличчя. Це була ласка. Так, так, ласка! В іглу на зледенілій прибережній скелі його ніхто так не пестив.

Хлопчик з острахом розплющив розкосі очі. Ні, то був не сон. Перед ним справді живий ведмідь, який гладить його по голові!

Все було так, ніби в тих казках, що їх хлопчик слухав у іглу довгими полярними ночами. Тоді всі збираються навколо каганця з тюленячого лою, і старі заводять мову про зачарованих ведмедів.

Вони неквапливо повідають предовгу казку, ніби розмотують великий заплутаний клубок ниток. І їхня казка схожа на всі казки світу.

Але там, у теплих краях, мова йде про сади з золотими яблуками, про мідні ліси, про віщих коней, про жар-птиць. Тут же, в полярних льодах, розповідають про білих ведмедів.

І справді, в ескімоських казках завше діють зачаровані білі ведмеді, які були колись людьми, вміють говорити і в яких далеко на півночі є своє ведмеже царство.

Поволі малий ескімос оговтався й посмілішав. Він зрадив. Значить, то не пусті вигадки! Є такі ведмеді!

Ніби вгадавши його думки, Фрам одступив на крок і показав три сальто-мортале,

які завжди так подобались дітлахам.

Потім зупинився. Підняв лапою вудлище й тицьнув його в руку хлопцеві.

Звичайно, це був зачарований ведмідь!

Хлопчик радісно засміявся.

Він доторкнувся до ведмежого хутра. Справжній живий ведмідь. Але не кусається. Не збирається звалити й розтерзати. Не реве, а гладить лапою й виробляє всякі штуки. Уміє перекидатися через голову. В цілому племені ескімосів не знайти такого, хто б позмагався з ведмедем у спритності.

Це диво повинні побачити й інші ескімоси, які нині закопують у лід мисливську здобич. Хлопчик кинувся, щоб їх покликати. Фрам зупинив його, поклавши лапу на голову.

Фрам знав іншу казку, правдивішу, без чудес, без зачарованих ведмедів. Казку про те, як одного разу мисливець ескімос застрелив білу ведмедицю, як зв'язане ведмежа принесли у стійбище й кинули в куток іглу, як воно залишилось живим завдяки щасливому випадкові.

Тому Фрам не квапився знайомитися з ескімосами. Боявся, що зустріч з ними може затьмарити його радість.

Повернувши до себе хлопчика, він лапою подав знак — не ворушитися.

Той послухався.

Розумів, що зачарованому ведмедеві мусить коритися. Дивне було тільки його мовчання. Старовинні казки повідають про те, що зачаровані ведмеді розмовляють, співають і танцюють. А цей лише танцює.

Щоб дізнатися, чи він ще й говорить, малий ескімос назвав своє ім'я.

— Мене звати Нанук. А як тебе?

Фрам замуркотів. Колись його навчили писати паличкою по піску: "Фрам".

Але сказати своє ім'я було важко. Фрам не вмів говорити. Він був всього-на-всього дресирований ведмідь, а не зачарований.

Нанук дивився на нього вже не так захоплено. Зачарований ведмідь не розмовляє!

Він сподівався більшого. А втім, може, ведмідь говорить не ескімоською мовою, а тією, якою спілкуються біляві рибалки й ловці тюленів, чиї кораблі щороку заходять у їхній фіорд, аби за пляшку напоїв, рушниці, дріб, порох і намисто виміняти собі шкури білих ведмедів, тюленів, песців і чорно-бурих лисиць. Нанук думав, що так і є.

Щоб здивувати зачарованого ведмеда, Нанук повів його до своїх іграшок. Фрам чимчикував за ним уздовж вигину бухти до звуженого льодами виходу фіорду. Там Нанук ховав усі свої скарби. В затінку, куди ніколи не пробивалось сонячне проміння, він спорудив собі із льоду та снігу кругленьку хатку з віконцями і входом, що мав форму заслінки до печі. Це була зменшена копія іглу — крижаної ескімоської халупи.

Маленьку хатку зліпив маленький хлопчик.

Засунувши руку по лікоть, Нанук витяг із хатки пару маленьких, вирізаних із кості лиж. Потім костяні ковзани, рибальські гачки, моток волосні.

Хлопчик зиркнув на Фрама — мовляв, ти такого ніколи не бачив.

— Почекай, це ще не все,— мовив він.— Ось я тобі покажу таке, що тобі, напевне, й не снилося.

Він витяг із схованки заржавілий ніжик, у якого було відламано кінчик леза; лук і стріли з костяними вістрями; маленький спис, схожий на ті, якими б'ють тюленів; кілька стріляних гільз і рогатку.

Далі він розіклав свої скарби низкою, встав і, взявшись у боки, ждав, що скаже вражений ведмідь.

Може, він думав, що одним помахом лапи ведмідь оберне всі його цяцьки на смертоносну зброю, якою полюють батько й родичі. Це зовсім не здивувало б його. Адже саме про цей мовилось у казках. Коли стрінеш зачарованого ведмедя, варто тільки забажати, що тобі заманеться — і те вже перед тобою. Тому Нанук і не здивувався б, якби його хатка і ці речі побільшали, якби поламаний ніжик став грізним клинком, а викинута кимось залізячка — кинджалом, що ним убивають ведмедів.

Все це анітрохи не здивувало б його.

Та його вельми вразило те, що зачарований ведмідь був байдужий до цих скарбів.

Справді, Фрам дивився на них без ніякого захоплення і, якби вмів говорити, пояснив би свою поведінку.

Ці цяцьки були зовсім не схожі на ті, якими гралися діти у теплих країнах. М'ячі. Бляшані накрутні автомобілі. Кольорові кубики. Захватні книжки з малюнками. Повстяні ведмедики з намистинками замість очей. Кумедні повстяні мавпочки, в яких грає всередині музика. Губні гармонійки. Клоуни на пружинах. Чарівні ліхтарики. Гумові кулі. І ще всяка всячина!

Всі іграшки Нанука являли собою його майбутню зброю. Вона ще не була смертосною, бо він виготовив її сам, як умів з підбраного непотребу.

Всі іграшки скидалися на мисливську зброю, яку він візьме до рук через кілька років, коли почне полювати білих ведмедів, песців і тюленів. Це були маленькі ножі, сокири, списи, луки, стріли.

Він жив за суворими законами Півночі, де мисливство й риболовля — основні заняття людей від раннього дитинства.

Так само, як і ведмежа, покинуте Фрамом на високому березі острова, Нанук був природжений мисливець.

Фрам ще раз погладив його по голівці з ніжністю, зрозумілою тільки йому самому.

— Чому ти нічого не кажеш? — вигукнув Нанук з досадою.— Якщо ти справді зачарований ведмідь, перетвори все це на мисливську зброю. Прощу тебе!

Фрам хотів йому догодити. Він завше радий зробити дітям приємне. Та цей ескімоський хлопчик вимагав незвичайного. Фрам спробував забавити його смішними цирковими фігурами й перевести його думку на інше; відібравши вудлище, він потримав його на носі; метнув ножа, увігнавши його у вершечок крижаної хатки. Але Нанука це не захопило. Хіба це зачарований ведмідь, коли він не обертає іграшкову зброю на справжню, а тільки вміє перекидатися? То він, мабуть, просто змалився і з'їхав з глузду. Може, він зовсім позбувся розуму, як один дід із їхнього стійбища,

котрий то плаче, то сміється без ніякої причини. Звати його Бабук. Розповідають, що колись давно він був чудовий мисливець, справжній стрілець, який ні разу не промахнеться. Одного разу він знайшов на узбережжі ящика — його прибило хвилями із затонулого корабля. В нім були пляшки з рідиною, що вогнем обпікала горло. Бабук випив одну пляшку, другу, третю... Пив, аж поки не втратив тяму. Відтоді він нікудишній: сторожує халупи, коли всі йдуть на полювання. Він жаліється, плаче, викривляється, співає, сміється, качається по землі. Всі називають його дармоїдом.

Такий був Бабук на досаду всього племені. І саме таким видався хлопчикові ведмідь, котрий виявився не зачарованим і не таким, як усі інші ведмеді.

Нанук без боязні глянув на Фрама з таким презирством, з яким дивляться у їхньому племені на старого божевільного Бабука. Хлопчик більш не страхався ведмедя й не захоплювався ним, бо той був не зачарований. Ведмідь не говорить, не вміє зробити з іграшок справжньої зброї, якою можна було б здивувати у стійбищі старих і малих!..

Фрам відчув — маленький ескімос щось замислив, і запитливо промуркотів. Здавалося, очікує на відповідь.

— Що ти надумав? Мені не подобається твій погляд...

Нанук же дивився на Фрама спідлоба. У голові хлопчика визрівала жорстока пожадлива, думка.

В їхньому племені вважалося за подвиг убити білого ведмедя. Про це гомоніли цілий рік, а то й довше, розхвалюючи мисливця, бо доблесть його вимірюється кількістю впольованих ведмедів. А що, як і собі спробувати? Прицілитися і зненацька пустити стрілу в око цьому дурному баламутному ведмедеві. Напевне, він захищатися не буде. Одну стрілу в око, а іншу в вухо. І ніхто не повірить своїм очам... Невже це Нанук сам один упорався з таким ведмедем? Оббілюють здобич, а шкуру віддадуть Нанукові. Вона належить йому! А м'ясо розділять між собою й зариють у крижаному погребі, куди ховають припас на зиму, на довгу ніч, Нанук прославиться на все плем'я. З ним рахуватимуться, як з дорослим. Слава про нього покотиться й по інших племенах. І ще довго, довго в усіх ескімоських стійбищах захоплюватимуться його подвигом. Ще б пак! Хлопчик убив ведмедя з іграшкового лука іграшковою стрілою! Чудесна казка, яку розповідатимуть діди під завивання хуги полярними ночами, коли вся сім'я збирається в іглу навколо каганця із тюленього лою.

Нанук наладнав лук і взявся за стріли з костяними вістрями.

Фрам дивився на нього й нічого не розумів.

Дивився так лагідно, що маленький ескімос вирішив: навіть не варто ховатися. Досить лише відступити на кілька кроків, прицілитися, натягнути тятиву...

Хлопчик націлився.

Фрам, нарешті, зрозумів. Його очі лукаво блиснули. Він дивився й вичікував.

Нанук стрельнув. Загула тятива, засвистіла стріла. Хлопчик цілив у око, та стріла чомусь опинилася у Фрамовій лапі. Він спіймав її на льоту, як колись у цирку ловив помаранчі.

Маленький ескімос завагався.

Очевидно, ведмідь таки зачарований. Адже Нанук влучно цілив! Не міг промахнутися, бо він — найкращий стрілець серед своїх однолітків.

А стріла, замість упитися в око, трапила Фрамові в лапи. І тепер ведмідь дивиться на нього з докором, але не ричить, не кидається, щоб розчавити його лапою.

Гм! Що б це значило? Коли це зачарований ведмідь, то йому ніщо не завадить зробити з людини крижану брилу. Так у казках ведмеді карають того, кому хочуть помститися. Дивляться на людину, аж поки вона не залякне на місці й не перетвориться на крижану брилу.

Тремтливою рукою хлопчик піднімає лук.

Він хоче стрільнути ще раз. Цілиться в око й стріляє. Фрам знову перехоплює стрілу лапою.

Зачарований ведмідь! Ще б пак! Адже йому не страшні стріли. Він жартуючи ловить їх.

Хіба могло бути інакше! Невже він сподівався застрелити такого ведмеда з цяцькового лука? Ведмідь зачарований. Нанук тепер цього певен.

Нанук оглянувся — як би його дременути? Та ноги у нього ніби вросли в лід. Це чари ведмеда.

Фрам ступнув уперед.

Він повільно посувався на задніх лапах, тримаючи стріли під пахвою.

Нанукові зсудомило горло. Він гукав на поміч, але не чув свого голосу. Тепер йому кінець. Він ждав.

Зиркне раз зачарований ведмідь—і Нанукові ноги аж до колін покрижніють. Гляне вдруге — Нанук задубіє по пояс. Глипне втретє — і з цілого Нанука стане крижина.

Прийдуть мисливці й побачать крижаного Нанука. І відтак довідаються, що тут побував зачарований ведмідь.

Тепер Фрама відділяв од маленького ескімоса всього один крок.

У ведмежих очах не було гніву. Не було в них і чаклунства. В них світився лише сумний подив.

Йому хотілося провчити хлопчика, хоча й не дуже суворо.

Він ухопив його за барки. Нанук зателіпався в повітрі й навіть не писнув. Може, йому здалося, що його закидають високо в небо і він зачепився шкіряними штанцями за сонце.

Фрам гарненько його труснув і кілька разів легенько ляснув нижче спини, бо й сам мало вірив, що таке навчання дасть користь.

Потім опустив його. Нанук не смів поворухнутися.

Тільки крадькома позирав на ведмеда з-під опущених вій.

Фрам підібрав лук, стріли, спис, ножа. Все це потрощив і жбурнув у воду.

Потім стрибнув на крижину, яка досі погойдувалася біля берега, відіпхнувся лапою й поплив з фіорду.

Тут йому робити нічого.

Обабіч височіли крижані кришталеві стіни невимовної краси. Крізь них

просочувалося м'яке ласкаве світло. Все затаємничило, замерло й заніміло.

А крижина повільно пливла між скелями, які відбивалися у воді.

Як гарно тут! Та покидаючи цей казковий оазис, загублений в полярній пустелі, поблажливий Фрам знову залишав чужий, ворожий йому світ. Він був усього-на-всього білий ведмідь, але часто поводився людяніше за людей. Цього йому не дарували ведмеді, цього не могло збагнути чимало людей.

Фрам витягнувся на прозорому плоту, поклавши морду на лапи.

Кришталеві стіни вилискували позаду, а Нанук і досі стояв, як закам'янілий, боячись рушити з місця й подати . голос.

Він тільки ворухив руками: чи не зледеніли вони? Протирай очі: а чи не сон це?

Коли нарешті він опам'ятався, Фрам бовванів уже далеко, у відкритому океані. Крижина несла його до інших островів.

А згодом, коли Нанук розповідав, що йому трапилась за пригода, ніхто й віри не йняв. Незабаром він здобув погану славу найбрехливішого хлопчиська, якого зроду ще не було в полярних краях.

Фрам повертається до людей

Хуга скаженіла, здіймала снігові вихори, стогоном одлунювала у скелях і торосах, із завиванням металася по білій пустелі.

Небо злилося з землею, а льоди з водою.

І ніхто не знав, коли вгамується снігова буря.

Чи є ще десь хоч клаптик ясного неба? Чи є ще десь тепла оселя з грубою, до якої тягнуться дитячі рученята? Чи є ще десь люди, які скаржаться на спеку й витирають хусточкою рясний піт?

Здавалося, все замела люта стихія, все завалила снігом. Володарем усього був білий ураган, який ревучи котив снігові вали над островами, розводдями й крижаними полями.

Двоє людей підповзли до крижини, яка стриміла з-під снігу, намагаючись за нею прихиститися. Та хіба тут сховаєшся! Сніговійниця засипала їх з головою. Вони ж боролися з нею, щоб не задихнутися. Варто було вистромити голову із замету, як в обличчя кидало дрібним, мов товчене скло, колючим снігом, забивало очі й рот. Мороз дошкуляв дедалі дужче.

— Егоне, ти ще чуєш руки?

— Давно, Отто, не чую. Ні рук, ні ніг...

Вони мусили кричати, бо буря глушила їхні голоси. Це було мукою для знесилених, виснажених людей.

— Плещи в долоні, Егоне! Плещи безперестанку. Ворухи пальцями. 'Тільки тоді не захолоне кров!.. Інакше — нам кінець!

Той лише простогнав.

Деякий час обидва мовчали.

Чутно було тільки дике завивання оскаженілої бурі.

— Егоне... Чуєш, Егоне? Я думаю про те, що мене дома жде двоє діточок. Я ніколи їх уже не побачу. Ніколи... Марії скоро мине два роки. Через два тижні. Вона забуде слово "тато". Чуєш, Егоне? Вона забуде слово "тато".

Егон хотів щось відповісти, але йому снігом забило рот, заліпило очі. Та й чи варто говорити? І що він міг сказати?

Його дома теж чекає дочка. Може, вона зараз гріється під теплою грубою й думає: "Що зараз моєму таткові?" А може, грає на фортепіано... Вона в нього велика. Їй минуло сім. Уже школярка. Її фото сховано у нього під покришкою годинника. Та що з цих спогадів? Все втрачено! Краще ждати смерті, бо порятунок неможливий. Звідки його чекати, та й від кого?

Тиждень тому під ними тріснув лід. Це було жахливо. Лід ніби за велінням злих духів розчахнувся. Нарті, собак, рушниці й патрони, хутряні спальні мішки, харчі — все поглинула зелена безодня океану. Зразу ж льоди зійшлися — і тріщини не стало. А вони лишилися, в чому були, легко зодягнені, без зброї, на пустельному крижаному полі.

Спочатку вони обмінялися сповненими жаху поглядами. Окинули зором небо. Потім зібралися на силах, бо були не з тих, що здаються без боротьби.

— До нашої хатини на березі сорок вісім годин ходу,— мовив Отто.— Сюди ми добиралися дві доби, не кваплячись. Якщо ми рушимо зараз і не будемо зупинятися, можемо сподіватися на порятунок. Звичайна для цих країв пригода. Буде про що розповісти дома. Згадай Нансена. Скільки він вистраждав, в які тільки халепи не потрапляв, але ніколи не зневірявся. Небо ясне. Дводобова прогулянка без їжі й перепочинку, я думаю, Егоне, тебе страхає так же мало, як і мене. Правда ж? Ми з тобою виплутувалися з гіршого.

Ці нерозлучні друзі були мисливці. Уже багато років вони разом полювали в полярних льодах. Жили в різних містах, а зустрічались завжди в одному порту перед тим, як одплисти на Північ.

Потім п'ять, а то й шість місяців жили життям, що було невідоме їхнім співвітчизникам з далеких міст. Пригоди, небезпеки, спільні радощі й успіхи зв'язали їх тісною дружбою.

Риболовецьке судно приставляло їх на острів, де водилися білі ведмеді. Вони звели там невеличку хатку й щороку заставляли її незайманою. Вона їх ждала. Там у них була тепла хутряна постіль, їжа, лампи й книжки. Там же вони складали шкури. Побіля стояли клітки для білих ведмежат.

Мисливці висідали на берег, а корабель рушав далі. На зворотному шляху він забирав їх і здобич: шкури білих ведмедів, песців, чорно-бурих лисиць, а також живих білих ведмежат для зоопарків та цирків. Інколи вони діставалися до острова пароплавом. Це було тоді, коли організовували туристський рейс, схожий на той недавній, коли вони взяли з собою Фрама й висадили його на пустельному березі.

Та промислове судно завше заходило по них і ждало їх наприкінці кожної полярної

осені, перед тим як розгуляються заметілі й океан скує кригою.

Цього року здобич була багатша, ніж раніше, в коморі лежало повно хутра, а в клітці сиділо троє білих ведмежат.

Корабель мав підійти за два тижні. Час минав непомітно. Друзі мріяли про те, як повернуться додому, в теплі краї. Там їх ждуть діти — їм вони розкажуть про свої незвичайні пригоди. Цього року вони взяли з собою на північ радіоприймач, і тепер часто слухали передачі з далеких міст. Симфонії, хорові співи, повідомлення про всілякі торжества і зміни урядів.

Собаки були ситі, вгодовані й жваві, сибірські пси, звичні до морозів і нарт. Нічого, здавалося, не загрожувало мисливцям.

Цього року їм пощастило. Дичини було вдосталь.

Обидва мріяли про теплі краї, на берегах яких цвітуть помаранчеві дерева і наливаються золотисті плоди. Обидва сумували за домівкою, за дітьми, за садами з квітучими трояндами.

Особливо нетерпеливився Егон. Йому здавалося, що вони з Отто зледачили й почали гладшати.

— Чому б нам не піти вглиб острова? — якимось запитав він товариша. — Адже ми тут просидимо цілісіньких два тижні. Чому б не зробити деякі спостереження? Наукові товариства будуть нам вдячні. А то скніємо без живого діла!..

— Ходімо! — згодився Отто.

Вони завжди могли порозумітися з двох слів.

Мисливці поклали ведмежатам їжі на два тижні. Повантажили на сани харч, рушниці, патрони, запрягли собак і рушили в путь. Все обіцяло приємну і веселу подорож.

Неподалік бовванів інший, менший острів. В бінокль вони помітили двох ведмедів, які прогулювались по узбережжю.

— Вони будуть наші! — радісно вигукнув Егон.

— Ну, панове білі ведмеді, зараз ми вас роздягнемо! — додав Отто. — Ми зараз пустимо у вас по одній кульці, від якої в голові загудуть джмелі.

З острова на острів перейшли по кризі. Їм пощастило. Два постріли — і є два ведмеді, дві пухнасті шкури.

А як із спостереженнями?

Ними списано цілий зошит. Ні, друзі часу не гаяли!

Та коли поверталися назад, лід тріснув—безодня проковтнула собак і нарти з харчами, рушницями, патронами й теплими ще шкурами. Проковтнула й тут же накрилась крижаною лядою.

Обидва вони були дужі, загартовані життям, сповненим ризику й небезпеки. І хоча їм спочатку перехопило подих, вони підрахували, що до хатини всього сорок вісім годин ходу, якщо йти навпрошки і без зупинок. І не довго думаючи, виступили в похід.

— Добре, що хоч лишилася люлька й сірники,— сказав Егон і навіть усміхнувся.

Він запалив. Йшли, висвистуючи.

Вони втратили рушниці, патрони, харчі, зошит із записами, дві чудові ведмежі шкури, сани.

Найдужче засмучувала смерть собак. Пси були вірні помічники, слухняні, сміливі, при звичаєні до полярних умов. Не раз вони гуртом виходили із скрути. А тепер собаки загинули. Жаль бере та й годі.

— Особливо шкода Тайгу! — мовив Егон упівголоса. — Пам'ятаєш, позаторік вона мене врятувала від білого ведмеда, який звалив мене і вже вчепився зубами в плече? Шрам залишився й донині. Тайга вп'ялася йому в горлянку. Дід Мартин[1] пустив мене, щоб розправитися з собакою. Я схопився на ноги, прицілювся... Бах! — і дід Мартин готовий! Перекинувся через голову й розпластався на снігу.

Та Отто не слухав його. Зупинившись, він занепокоєно поглядав на небо.

Повівав північний вітерець, і ген на півночі, над обрієм темніли свинцеві хмари.

— Погана прикмета! — сказав Отто й похитав головою.

Егон промовчав. Обидва пішли швидше.

Та буря грізно насувалася й спостигла мисливців.

Уже через годину годі було відрізнити небо від океану. Стало темно, хоч око виколи. Вони спотикались, падали, вставали, засліплені колючим, як бите скло, снігом. Виявилось, що замість того, аби іти вперед, вони тупцюють на місці. Вихід був один — пересидіти за торосом. Буря завивала дедалі лютіше.

Потяглися довгі години. Безперестанку у вухах свистів вітер, обличчя шмагали хвилі колючого снігу. Руки й ноги заніміли. Мисливці не могли поворухнутися. Вони поступово замерзли. Їх ждала смерть, яка перетворює тіло на крижану брилу.

Нарешті стихія вгамувалась. Вітер ущух. Небо виясніло. На обрії заблищало сонце.

Мисливці прислухались. Підвели голови. Спробували звестися. Та ба! Їхні м'язи геть розслабили. Голови безсило упали на сніг. Змучені голодом, напівзамерзлі, вони не подужали навіть устати із снігової постелі.

"Її звуть Марія! Вона забуде слово "тато"... — почав марити Отто.

Потім втупився байдужим холодним поглядом у прозоре небо.

Егон лежав на боці й не бачив неба. Перед ним простягався заледенілий, засніжений острів, а в кінці його стояла їхня хатина з теплими хутряними ковдрами, харчами, приймачем, якому тепер уже ні для кого приймати з ефіру сигнали далекого світу.

У Егона з очей котилися сльози й замерзли на щоках.

Та враз перед його очима виникло якесь видіння. Мара, чи що?

Просто на них сунув білий ведмідь. Але він ішов не на чотирьох лапах, як інші ведмеді, а скакав, перекидався через голову, кружляв у вальсі, маршував, як на параді, карбуючи крок...

Егон скліпив повіки, бо добре знав: коли ввижаються видіння, то близько вже смерть. Він припишк і ждав. Ждав смерті. Вже чув, як у серці поволі студеніє кров.

Сльози котилися з очей і вмить перетворювались на крижані кульки. Його доня... Може, вона зараз безтурботно награве гами. Або роздивляється альбом із

фотознімками... Дивиться на його фото на стіні. "Скажи, мамуню, татко привезе ведмедика, що його обіцяв мені?..— запитує вона.— Кажі... Та чому ж ти плачеш?.."

Егон відчув, що його цупко обіймає сон, з якого ще ніхто не пробуджувався.

Та враз він відчув на щоці гаряче дихання; теплий, вологий ніс торкнувся його обличчя.

Ведмідь штурхав людину, здивований з нерухомості, лизав їй щоки, очі, ніс. Одступав і, пере чекавши хвилику, знову починав лизати. Він ніяк не міг збагнути, чому ці люди лежать нерухомо, мовчать, не прокидаються.

Фрам цього не розумів.

Нюхом він почув їх ще здаля. Чуття, яке завше обманювало його, коли йшлося про звірів, зразу підказало йому, що тут люди, люди з далеких теплих країв. І він побіг чимдуж, аби стріти жаданих гостей, показати їм свою приязнь, привітати їх веселими стрибками, сальто-мортале й на втіху їм по-військовому оддати честь. Та застав їх у такому дивному стані...

Фрам одступив три кроки й віддав честь.

— Е ні, мене не обдуриш.

Він уже впізнав у одному з прибульців того самого мисливця, який колись привіз його на пароплаві й випустив на волю, залишивши харчі. Фрам умів висловити свою радість лише клоунськими витівками.

Егон розплющив очі й придивився.

— Отто! Та це. ж Фрам, Фрам! Ти чуєш мене? Фрам із цирку Струцького.

Та його друг марив: "її звати Марія. Вона ніколи більше не скаже "тато". Вона забуде це слово".

Він нічого не чув. Дивився в небо пустими очима.

Тільки тепер ведмідь, навчений людьми, зрозумів, що тут діється. Не гаючи й хвилини, він розгріб лапами сніг, поклав мисливців одне біля одного, а сам улігся зверху, гріючи їх своїм тілом. Ще замолоду перейняв він це од свого дресирувальника, коли виступав у пантомімі. Мисливці так уже ослабли, що їм було все байдуже. Білий ведмідь. Хижий ведмідь. Щоправда, він колись виступав у цирку, та відтоді здичавів. Чого можна від нього сподіватися?

Обидва протягом багатьох літ полювали білих ведмедів. Тепер настала їхня черга. Беззбройні, безсилі, вони потрапили в лапи білого ведмеда й стануть його здобиччю. Та чому ж він зволікає, чому його ікла ще не розстрожили їм черепів, як моржам і тюленям. Чому він тягне? Мерщій! Швидше скінчиться ця мука!..

— Її звать Марія...— марив один.— Їй скоро буде два роки... Вона ніколи більше не промовить "тато", ніколи...

Інший мимрив у забутті:

— Це Фрам... Я добре його пам'ятаю... Фрам зі своїми стрибками. Тож не зволікай, Фраме... Кусай нас, шматуй!.. Зглянься над нами, Фраме, прикінч нас разом!..

Потім їхні голоси стихли. Марення заступив сон. Дивний сон, який приніс їм тепло. Може, це і є смерть? Так, кажуть, буває завжди, коли людина замерзає? Спочатку

дубіють руки й ноги, потім у жилах холодне, стигне кров. А людині тим часом сниться, що їй тепло, вона відчуває жар на обличчі, в грудях, в очах.

Таке снилося їм. Чи довго? Цілу вічність. Розплющивши, нарешті, очі, вони побачили, що на груди їм навалилась тепла ведмежа шуба. Спробували ворухнути руками, потім ногами. Руки слухались. Ноги також.

— Егоне!

— Отто!

Це були їхні голоси. Кожен чув і пізнавав свій голос.

Отже, це не смерть! Не глибоке жахливе конання.

Біла шуба заворушилася й піднялася. Їх зігрівала жива ковдра.

Фрам став спочатку на чотири лапи, потім звівся на задні й віддав честь.

Воскреслі мисливці зіперлися на лікті, презирнулися й втупилися очима у ведмедя.

— Дай-но люльку, Отто! Все це ніби сон. Тільки люлька покаже, мертвий я чи живий!

Егон справді обмацував себе, аби переконатися — він таки живий. Ніби все було гаразд. Руки і ноги рухались. З величезним задоволенням він хруснув суглобами пальців. А цирковий ведмідь досі стояв перед ними, приклавши лапу до голови.

— Це Фрам! Чи не казав же я тобі, що це Фрам?.. Егон підвівся. Так охляв, що аж хилився. Він притулився до тороса й потім, ледве переставляючи ноги, підійшов до свого рятівника. Було несила висловити думок, які роїлися в його стомленому мозкові:

— Те, що ти зробив, Фраме... Те, що ти зробив...— повторив він кілька разів, потім ткнувся обличчям у пухнасте біле хутро й зарідав, як дитя.

Отто також устав.

Обидва ловці ведмедів безпомічно схилилися Фрамові на груди.

Фрам легенько відсторонив їх лапою. Він звик до сильних і гордих людей. Та ніби розумів і те, що нині не час лити сльози. У нього недалеко є печера, а в ній їжа, здобич, яку він забрав у інших ведмедів.

Ось туди він і запрошував мисливців.

— Що робити?—запитав Отто.

— Глянь уважніше! — відповів Егон.— Його знаки мають якийсь смисл. Присягаюся, він кличе нас обідати... І це мене анітрохи не дивує!

Він казав правду.

Обід, яким ведмідь частував гостей, був скромний. Всього одна страва. Тюленьче м'ясо. Незмінне Фрамове меню.

Мисливці наїлись і подужчали. Тоді почали заклопотано поглядати на захід, бо сонце вже хилилося до обрію. Спускалися полярні сутінки.

Це був останній тиждень, коли судна ще борознили Льодовитий океан.

Обидва занепокоїлись: а що, коли корабель уже підійшов і відплив, не дочекавшись їх?

Не можна було гаяти ні хвилини. Прихопивши по шматку тюленини, вони рушили в

кінець острова.

— Якби тільки не здибатись з білим ведмедем!— мовив Отто.

— Беззбройних, він нас з'їсть ні за цапову душу! Егон показав на Фрама, який, мов велетенський собака, біг підтюпцем за ними, погойдуючись на чотирьох лапах:

— Поки Фрам з нами, боятися нічого!.. Я певен, він порозуміється із своїми братами... Правда ж, Фраме?

Почувши своє ймення, Фрам став на задні лапи, віддав честь, як солдат, і ніби сказав: "Слухаю!" Потім опустився на чотири лапи і побіг далі.

Він не вмів розмовляти. Та всім своїм виглядом показував, що для родичів у нього справді є засіб, але зовсім нешкідливий, не те, що кулі, якими користуються люди.

Вони йшли аж шістдесят годин. Втома змушувала мисливців часто зупинятися й відпочивати.

Корабель ще не прибув. Та друзів ждала хатина з теплими постелями, приймачем і троє білих ведмежат у клітці, які жалібно скавчали від голоду.

Фрам кілька разів обійшов кругом клітки. Щось бурмотів. Поглядав то на людей, то на дверцята. Потім тихенько витяг засув. Ведмежата не насмільовались вийти. Фрам по одному виносив їх у зубах. Виволікши останнього, він кожному дав стусана в спину: гайда на всі чотири сторони!

Мисливці спостерігали цю сцену, заклавши руки в кишені й попахкуючи люльками:

— Певне, у цього ведмедя людський розум! — зчудовано вигукнув Егон.— Бачив? Та мене анітрохи не дивує те, як він одкрив клітку. Багато чого він навчився в цирку, перейняв од людей... Мене дивує інше, як він додумався звільнити ведмежат, своїх одноплемінників...

— Коли ми розповімо про це, з нас сміятимуться, скажуть, що це мисливські побрехеньки. Як гадаєш, Фраме?..

Фрам замуркотів. Якби він міг говорити, напевне, розповів би про те, що в одному ескімоському стійбищі у нього є знайомий хлопчик, котрий також здобув славу великого підбріхувача ще задовго до того, як стати мисливцем. Він знову замуркотів і запитливо глянув на хатину, в якій була чарівна співуча скринька.

— Він просить нас увімкнути радіо,— засміявся Егон.— Я не зустрічав ще такого пристрасного любителя музики!

Потім зайшов у хатину і ввімкнув приймача.

З далекої теплої країни попливла ніжна мелодія. Поклавши морду на витягнені лапи, Фрам слухав з заплученими очима. Його хвилювала не так музика, як ті спогади, що вона будила. Вона загадувала далекі міста, залиті сонцем, з яскраво освітленими вулицями, з парками, з квітучими садами. Дітей, які простягали йому кульочки з цукерками. Рученята, які боязко торкалися його хутра. Кирпатого хлопчика з осяйними очима, що він його запам'ятав від прощальної вистави в одному з тих далеких міст.

Нарешті прибув корабель і заякорився у відкритому океані. До берега причалили два човни. Видно було, що капітан поспішає. Фрам дивився і все розумів. Очі його

заволокла тінь смутку.

Люди дивилися на нього з подивом.

— Жаль його залишати тут! — сказав Егон.— Розлучаєшся з ним, наче з близьким другом.

— Таж він народжений для тутешнього життя! — зауважив Отто.— Така його доля. Пам'ятаєш же, що з доручення Струцького ти привіз його сюди, бо він сумував за батьківщиною...

Мисливці зайшли у хатину поглянути, чи не забули чого.

А коли вийшли надвір — Фрама вже не було. Почали його шукати, кликати.

— Шкода-таки, що з ним не попрощалися. Бачив, як він здивував матросів?

Егон піднявся на високу скелю. Звідтіля було видно далеко довкола. Внизу темніли два човни, прип'яті коло берега.

— Поглянь! — гукнув Егон товаришеві. — Ти не здогадуєшся, де Фрам? Він уже в човні. Обігнав нас!

І справді, Фрам, не дочекавшись мисливців, заліз у човен. Він стояв у ньому, повернувшись спиною до острова. Матроси пробували зігнати його на берег, та він ніби приріс до човна.

— Отже...— почав Отто.

— Отже, ми беремо його з собою! — додав Егон.— Він так бажає. Сказати не може, але всім виглядом ясно показує, що це саме так.

Обидва мисливці спустилися крутим скелястим берегом до човна. Весла у гребців були наготові — зараз вони поженуть човна до корабля, який ген гойдається у відкритому океані.

Егон поклав долоню на шию ведмедеві:

— Друже Фраме! — мовив він.— Отже, ти повертаєшся в наш світ назавжди? Чому ж тоді не прощаєшся з цим крижаним краєм? Дивись мені — вдруге я тебе сюди не повезу!

Фрам ніби зрозумів ці слова — повагом звів голову і довго вдивлявся в рідні місця, що їх залишав назавше. Потім повернувся і впився поглядом уперед, туди, де за вічними льодами й студеними водами суворого океану лежав далекий світ.

— Весла на воду! Рушаймо! — подав команду один із гребців.

[1] Так у румунських казках називають ведмедя. (Прим. перекладача.)